

ELMI İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

İmpakt Faktor: 2.255

Cild: 17 Sayı: 7

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

Impact Factor: 2.255

Volume: 17 Issue: 7

Bakı – Baku

2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
elmmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Editor

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçisi

Doktorant Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
arzuiskandarzada@gmail.com

Assistant editor

Ph.D student Arzu İSKANDERZADEH, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan
arzuiskandarzada@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Əlövsət QULİYEV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Alovzat GULIYEV, ANAS Institute of Soil Science and Agrochemistry / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Qazənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rulfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqıl ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Ələddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEV, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, Köln Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BÜŞRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Riyaziyyat və mexanika elmləri

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, “Helmholtz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA / Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Əminəğa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaleddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetini / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, “Neftqazəlimtədqiqatlayihə” İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

- Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU**, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, «Silk Road» International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of China
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

- Prof. Dr. Vagif ABBASOV**, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Aladdin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, University of Cologne / Germany
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany

Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Taylor / USA
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Mathematics and mechanical sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, «Helmholtz» Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA / Nakhchivan State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valeriy LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RUSTAMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, Oil Gas Scientific Research Project Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/8-17>

Nigar Valiyeva
Azerbaijan University of Languages
Doctor of Philological Sciences
nigar_veliyeva@yahoo.com

THE INDIVIDUAL STYLE OF SPEECH OF HEYDAR ALIYEV
(DEDICATED TO THE 100-TH BIRTHDAY ANNIVERSARY)

Abstract

Heydar Aliyev's political and economic course, as well as the course he implemented on the development of science in Azerbaijan, is being continued and developed with great success by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev, taking into account the challenges and realities of the modern era and the world, as well as the needs of our republic. The exceptional services of Mehriban Aliyeva, the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan, deserve special mention in this field. Overall, Heydar Aliyev's speeches were masterful examples of persuasive communication using a great deal of the expressive means and stylistic devices to create a powerful impact on his audience.

Based on all the noted ideas and the results of our research, we can say that the expressive means and stylistic devices – all language figures are lexical-semantic, syntactic, syntactic-semantic and syntactic-logical. Among the stylistic devices used in the literary language, syntactic figures are of special importance. The investigation of both structural and stylistic-semantic nature of the expressive means and stylistic figures that appear in any context, that is, in a certain syntactic environment, is one of the urgent problems that are waiting for their solution today. By solving this problem, the logical core of the language-thinking-speech triangle can be studied.

Keywords: *globalization, speech culture, language culture, expressive means, stylistic devices*

Nigar Vəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya elmləri doktoru
nigar_veliyeva@yahoo.com

Heydər Əliyevin fərdi nitq üslubu
(100 illiyinə həsr olunub)

Xülasə

Heydər Əliyevin siyasi-iqtisadi kursu, o cümlədən Azərbaycanda elmin inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi kurs Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən qarşıya qoyulan müasir dövrün və dünyanın reallıqları, eləcə də respublikamızın ehtiyaclarından irəli gələn çağırışlar və qarşıda duran vəzifələr nəzərə alınmaqla böyük uğurla davam və inkişaf etdirilir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın müstəsna xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bütövlükdə, Heydər Əliyevin fərqli vaxtlarda nitqləri öz auditoriyasında güclü təsir yaratmaq üçün dilin rəngarəng ifadə və üslubi vasitələrindən istifadə edərək səmimi ünsiyyətin məharətli nümunələridir.

Bütün qeyd olunan fikirlərə və tədqiqatımızın nəticəsinə əsasən deyə bilərik ki, dilin ifadə və üslubi vasitələri – bütün dil fiqurları leksik-semantik, sintaktik, sintaktik-semantik və sintaktik-məntiqlidir. Ədəbi dildə işlənən ifadə və üslubi vasitələr arasında sintaktik fiqurlar xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən kontekstdə, yəni müəyyən sintaktik mühitdə meydana çıxan ifadə vasitələrinin və üslub fiqurlarının həm struktur, həm də üslubi-semantik mahiyyətinin araşdırılması bu gün öz həllini gözləyən aktual problemlərdən biridir. Bu problemi həll etməklə dil-təfəkkür-nitq üçbucağının məntiqi nüvəsini öyrənmək olar.

Açar sözlər: qloballaşma, nitq mədəniyyəti, dil mədəniyyəti, dilin ifadə və üslubi vasitələri

Introduction

Up to now a process that is called globalization was realized in the various stages by different people, even certain men. Globalization is a social process “characterized by the existence of global economic, political, cultural, linguistic and environmental interconnections and flows that make the many of the currently existing borders and boundaries irrelevant” (Steger, 2009: 180). Globalization is not as recent phenomenon as economists have generally led us to believe, although it has undoubtedly operated in faster and more complex ways since the late 1980-s. Globalization is now a fashionable buzz word (Steger, 2009) which intensifies worldwide social relations (Giddens, 1990) and the consciousness of the world as a whole (Robertson, 1992). A.N.Chumakov, well-known Russian philosopher, is the author of the book “Globalization. The Outlines of the Integral World”. This scientific work has a great scientific-theoretical and philosophic value. First of all, in order to rightly understand the kernel of the process of globalization it is necessary to differentiate the notions of “civilization” and “culture”. So, civilization, in fact, has a planetary scale, as for its nature, it expresses the development of all mankind. Culture, particularly, spiritual (moral) culture is quite different for various peoples. However, unhappily, many researchers try to describe the process of globalization as covering precisely their national culture. Samuel P.Huntington, for example, coordinating civilization with language and religion, in fact, he disregards difference between culture and civilization. Peter L.Berger, the other American ideologist considers analogically. It is not incidentally that both of them are the editors of the book “Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World”. David Held, professor of Political Science at the LSE, together with professor of International Relations at Southampton University, Anthony McGrew wrote the book “Globalization” which is Entry for Oxford Companion to Politics. They marked that: “Globalization can be conceived as a process (or set of processes) which embodies a transformation in the *spatial* organization of social relations and transactions, expressed in transcontinental or interregional flows and networks of activity, interaction and power. It is characterized by four types of change. First, it involves a *stretching* of social, political and economic activities across frontiers, regions and continents. Second, it is marked by the *intensification*, or the growing magnitude, of interconnectedness and flows of trade, investment, finance, migration, culture, etc. Third, it can be linked to a *speeding up* of global interactions and processes, as the development of world-wide systems of transport and communication increases the *velocity* of the diffusion of ideas, goods, information, capital and people. And, fourth, the growing *extensity*, *intensity* and *velocity* of global interactions can be associated with their deepening *impact* such that the effects of distant events can be highly significant elsewhere and specific local developments can come to have considerable global consequences”. In this sense, the boundaries between domestic matters and global affairs become increasingly fluid. Globalization, in short, can be thought of as the widening, intensifying, speeding up, and growing impact of world-wide interconnectedness.

When we'd like to know how many languages are there in the world, in 2023 according to Ethnologue we calculated currently 7,117 spoken languages (Qranovskaya, 2000: 192). Languages are the very lifeline of globalization: without global language, there would be no globalization and vice versa, without globalization, there would be no world language.

The role of education is increasing at a time when the competition in the fields of socio-economic activity is intensifying, as well as the natural resources are gradually being depleted in the information society where globalization is spreading. It is no coincidence that the United Nations has declared the 21-st century “Educational Century”. The role of education, especially higher

education, in the formation of highly intelligent human capital and the establishment of a strong economy that lays the foundation for sustainable development has never been more relevant than now. As in all countries, the role of higher education in the formation of human capital in Azerbaijan is undeniable.

The large-scale activities of the founder of the independent state of Azerbaijan, outstanding political and public figure Heydar Aliyev covers a whole era of our modern history. This great personality, our National leader Heydar Aliyev led Azerbaijan in 1969-1982, turning our republic into a developing agrarian industry and brought it to the forefront. During the period of independence covering the years 1993-2003, the National leader saved Azerbaijan from the danger of disintegration and destruction, established our legal and democratic state and achieved its worthy place among the countries of the world. At the root of all these and other achievements of Heydar Aliyev's genius lay great life and management experience, bright and sharp intelligence, clear logic, and deep scientific approach (Held, David, McGrew, Anthony, 1999: 188).

Heydar Aliyev is considered to be the author of the Azerbaijan's Renaissance. In general, Heydar Aliyev, a strong statesman and talented politician, not only contributed to the recognition of Azerbaijan in the former USSR and in the world, he also made a historic contribution to the preservation of our national identity.

The National leader, who deeply understood the exceptional role of science, technology and education in the rapid development, paid special attention and care to the development of these fields because countries with advanced science, technology and education have a say in the world. The great leader, who deeply understands that science and scientific personnel play a special role in the development of science, technology and education, spent a lot of energy on uncovering the problems that hinder the development in this field and eliminating them in a short period of time. When the great leader Heydar Aliyev began to lead our republic in 1969, he revealed as a fact that in order to develop Azerbaijan comprehensively, a large number of highly educated specialists in various fields are needed. At that time, there were no higher schools and departments that trained specialists in the specialties necessary for our republic. The number of those sent to get higher education outside our republic was about fifty people, and Azerbaijanis were a minority among them. Sending fifty young people to get higher education outside of Azerbaijan every year did not meet the demand for highly educated personnel of our republic, and they were urgently needed.

It was not an easy task to dramatically increase the number of young people sent to study in advanced universities of the former Soviet Union. In order to solve this problem, despite facing great difficulties, the great leader negotiated with the leadership of the former Soviet Union at the highest level and received the appropriate official approval, and in the previous years, 700-800, and in the following years, more than 1000 of our talented sons and daughters were sent to Moscow of the former Soviet Union, began to send to the most advanced higher education institutions of Leningrad and other cities. It is necessary to mention that the expenses related to the training of students sent to study outside Azerbaijan were paid not at the expense of our republic, but at the expense of the Center, i.e. Moscow.

In 1970, the national leader analyzed the current state of science in our republic at the meeting of full and corresponding members of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, drew attention to the problems and showed ways to solve them. After that consultation, fundamental changes took place in the activity of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. Thus, the material and technical base of the Academy of Sciences has been strengthened, the research conducted on the Azerbaijani language, literature, and history has been expanded, new centers have been opened, the number of scientific workers, research institutes and laboratories has been increased, and the leading scientific centers of the former Soviet Union and higher Personnel were sent to laboratories of educational institutions.

Although there have been discussions about reforms in the education system of Azerbaijan since the beginning of the 90s of the last century, the work in this direction was not carried out in a systematic and planned manner due to the lack of a concept and implementation mechanism.

After the national leader returned to political power, as the Soviet Union collapsed, the Academy of Sciences of Azerbaijan was in decline and threatened to collapse. The national leader called the Academy of Sciences the national treasure of our nation and saved it from the danger of disintegration and closure by gathering together Azerbaijani scientists and holding consultations with them. After the speech of the great leader, the activity of the Azerbaijan National Academy of Sciences revived, and the material and technical base of its institutes was enriched.

The formation of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, which implements a unified state policy in the field of attestation of highly qualified scientific and scientific pedagogical personnel in the Republic of Azerbaijan, and its operation under the President of the Republic of Azerbaijan, was made possible thanks to the exceptional service of National leader Heydar Aliyev.

Large-scale reforms in the field of education are being implemented in the independent Republic of Azerbaijan. The resolution of the issues arising from the reform program approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated June 15, 1999, including the establishment of new principles in the management of education, the adaptation of education to world standards, and the implementation of fundamental qualitative changes in its content, sets the task of improving the education system.

In human society languages and its variations within languages play both a unifying and a diversifying role. Language is a part of culture, but culture is a complex totality containing many different features, and the boundaries between cultural features are not clear-cut, nor do they all coincide. On June 13, 1999, Heydar Aliyev - the President of the Republic of Azerbaijan signs a Decree on the improvement of the Education System. According to that Decree “**Azerbaijan University of Languages**” should be created by expanding the profile of the Azerbaijan State Institute of Languages.

In the second half of the 20-th century, the comprehensive development of the Azerbaijani language, its transformation into a common language, the state language, opening the way to the world of diplomacy, being heard in the chairs of the world’s hegemonic states and international societies and organizations is directly related to the name of our national leader Heydar Aliyev.

In addition to the Azerbaijani language, it is very important for the citizens of the country to know foreign languages perfectly in order to widely promote its art, culture, history, and literature in the world, because foreign languages play the role of a bridge to better introduce our language, culture, history, literature, and traditions in foreign countries. From this point of view, the role of Azerbaijan University of Languages is irreplaceable.

The President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev in order to ensure the rapid development of science in our republic, its application to practice, its integration into world science and benefiting the economy of our country, “National Strategy for the Development of Science in the Republic of Azerbaijan in 2009-2015” and “National Strategy for the Development of Science in the Republic of Azerbaijan in 2009-2015” approved the State Program on the Implementation of the National Strategy for the Development of Science and that strategy and state program were implemented under his leadership. The Science Development Fund was established and is currently operating in order to support scientific research, to ensure the representation of scientific workers and scientists at international scientific events held abroad and in our country. The Law of the Republic of Azerbaijan “On Science” was approved in 2016 in order to ensure and strengthen the legal basis of scientific activity.

As a result of the conditions created by the state for the development of science, scholars, researchers and investigators in our republic, today Azerbaijani scientists conduct active research in advanced scientific centers of the developed countries of the world.

Today, Azerbaijan has become a favorable place for large scientific events of global importance. Thus, several International Humanitarian Forums have been held in Baku, the capital of Azerbaijan, and famous politicians, former heads of state, Nobel Prize laureates in various sciences, economists and others participate in these prestigious events.

The approval of the “State Program on increasing the international competitiveness of the higher education system for the years 2019-2023” by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev is of special importance for Azerbaijan in the field of training of the academic staff.

Signed by of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev on December 10, 2018 “In the Republic of Azerbaijan, the attestation of scientific and scientific-pedagogical personnel” is of great importance in order to improve the work and raise the level of scientific research to the level of the requirements of the modern era and opens wide perspectives for the future of our science.

I'd like to pay attention to the fact that it's no secret that Heydar Aliyev had an extraordinary culture of speech. As you know, the concept of “culture of speech” refers to the ability to speak competently, the ability to express thoughts clearly, expressly and distinctly, to attract the attention of the audience not only by the content of his speech, but also by the emotional impact on the listeners. There are three aspects of speech culture: normative, communicative and ethical. The culture of speech implies the correctness of speech, that is, the observance of the norms of the literary language.

As it is known, “individual style is a unique combination of language units, expressive means and stylistic devices peculiar to a given writer, which makes that writer's works or even utterances easily recognizable. The term “individual style” should be applied to that sphere of Linguistics and literary science which deals with the peculiarities of a writer's individual manner of using language means to achieve the effect he desires, i.e. those qualities of speech which are inherent and which reveal a man's breeding, education, social standing, etc. All these factors are, however, undoubtedly interwoven with individual style. A man's breeding and education will always affect his turn of mind and therefore will naturally be revealed in his speech and writing. The individual style of an author is frequently identified with the general term “style”. But “style” is a much broader notion. The individual style is only one of the applications of the general term “style”. The individual style of writer is marked by its uniqueness. One of the essential properties of a truly individual style is its permanence. It is easily recognized and never loses its aesthetic value. It can be recognized by specific and peculiar combination of language media and stylistic devices, which in their interaction present a certain system” (Valiyeva, 2018: 26).

The individual style of speech of our leader is the object of our investigation. Our national leader Heydar Aliyev was known for his eloquent and powerful speeches which often employed a range of expressive means and stylistic devices to captivate his audience.

I'd like to mention that the expressive means are fixed, sometimes normalized language facts aimed at intensifying and found on all language levels, the stylistic devices are the speech facts, created according to certain patterns, but each time a new. They may be aimed at intensifying, or at creating an image, or both. If repeated, may turn into language facts. Expressive means of a language are those phonetic, lexical, morphological and syntactic units and forms which make speech emphatic. Expressive means introduce connotational (stylistic, non-denotative) meanings into utterances. The notion of “stylistic devices” (tropes, figures of speech) unlike expressive means are not language phenomena. They are formed in speech and most of them do not exist out of context. According to principles of their formation, stylistic devices are grouped into phonetic, lexico-semantic and syntactic types. Basically, all stylistic devices are the result of revaluation of neutral words, word-combinations and syntactic structures. Revaluation makes language units obtain connotations and stylistic value. A stylistic device is the subject matter of stylistic semasiology (Valiyeva, 2018: 108).

Investigating various expressive means and stylistic devices in the speech of our national leader we can meet a great deal of metaphor, metonymy, hyperbole, litotes, enumeration, framing, repetition, irony and rhetorical questions. For instance, Heydar Aliyev's speech at an official meeting dedicated to the 50-th anniversary of the Azerbaijan State University. For example: “The Azerbaijan State University has played a huge and fruitful role in the life of the Azerbaijani people,

the progress of their culture, the development of Azerbaijani science, and the revival of its economy ...". In this context "huge and fruitful role" is the **hyperbole**. "Today on the day of the official anniversary, we respectfully honor the memory of those who invested their knowledge and talent in the creation and development of the Azerbaijan State University ...". In this context "invested their knowledge" – is the **metaphor**. "This is where they drew strength and embarked on the path of independent development". In this context "drew strength" is the **metaphor**. "If we compare the university to a mighty tree, then they are its branches ...". In this sentence "mighty tree" is **the epithet**, "its branches" – the **metaphor**.

Another example: a part from the speech of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Heydar Aliyev at the Meeting of Euro-Atlantic Partnership Council of Heads of States and Governments: "These negative processes greatly damage interests of our people, paralyse economy, hamper rapid integration of newly independent states to the world community, brutally violate human rights of millions of peaceful citizens". In this context "greatly damage interests" and "paralyse economy" are the **metaphors**, "brutally violate" is the **hyperbole**. "Our country has faced many challenges over the years, but we have always emerged stronger and more resilient. We have come a long way, but there is still much work to be done" – is the **understatement**.

Once more example: Azerbaijan President Heydar Aliyev's speech at the meeting with the representatives of the Azerbaijan cultural society in America – Chicago, August 04, 1997: "After this for six years, I faced different deprivations. Perhaps you know all about it. But wherever I am, my heart is always with Azerbaijan. During the fourteen years when I was at the head of Azerbaijan, to what levels didn't I raise our republic? In Azerbaijan there is no such a problem of importing meat, milk, butter, vegetables now, because all of them are in the private sector. The doors of Azerbaijan are open to both the West and the East. I felt that there have been great changes in this sphere. This is a great change. I'm proud of it. I made the Azerbaijani people famous there. I raised the Azerbaijani people to the Kremlin level. I'm proud of it. I am ready to take care of every Azerbaijani in the world and share every Azerbaijani's worries. Azerbaijan will never give up her state independence. Never!; I would like to point out, that, in my view, whatever happens in future, Azerbaijan will never lose its independence, be under the rule and bondage of any state any more. There are some rumors about the restoration of the post Soviet Union and Azerbaijan can enter this Union again. It is a just a utopia. I reject these ideas and invite all the citizens turn down such unreal dreams. Democracy is not just a word. Democracy is not just a concept. Democracy is a way of life. We must choose between the path of peace and the path of war. We must choose between the path of cooperation and the path of conflict. Social justice is like a bridge that connects the rich and the poor. Mother Nature is crying out for our help. We must educate our children. We must educate our youth. We must educate our nation. We must remember the sacrifices of our ancestors, who fought and died to defend our land and our people. We cannot afford to be complacent in the face of economic challenges. We must be proactive and innovative in our approach. Our country is like a phoenix rising from the ashes of adversity, stronger and more resilient than ever before, like a ship navigating stormy seas, Azerbaijan has weathered many challenges, but we have always stayed the course and reached our destination" (Chumakov, 2005: 188).

In this passage "my heart is always with Azerbaijan" is the **metonymy**; "During the fourteen years when I was at the head of Azerbaijan, to what levels didn't I raise our republic?" is **the rhetorical question**; "meat, milk, butter, vegetables" is **the enumeration**; "the doors of Azerbaijan" – is **the metonymy**; "great change" – is **the framing (the repetition)**; "I'm proud of it" is repetition; "share every Azerbaijani's worries" is the **hyperbole**; "never, never" is the **repetition**; "all the citizens turn down such unreal dreams" is the **irony**; "Democracy is not just a word. Democracy is not just a concept. Democracy is a way of life" – is **the anaphora**; "the path of peace and the path of war" and "the path of cooperation and the path of conflict" – is **the antithesis**; "Social justice is like a bridge" – is the **simile**, "Mother Nature" – is the **personification**; "We must educate our children. We must educate our youth. We must educate our nation" – is the **anaphora**; "remember the sacrifices of our ancestors" – is the **allusion**; "to be complacent in the face of

economic challenges” and “be proactive and innovative in our approach” – is the **antithesis**; “country is like a phoenix, ... like a ship” – is the **simile**.

Antithesis attracts attention as a stylistic figure that includes a wide range of factors. This stylistic figure is created with the participation of lexical-semantic units and opposite meaning components. Antithesis, which is expressed by both absolute and relative-contextual antonyms within the text, contrasts various contradictory concepts by means of comparison. At this point, we would like to mention once again the comparison based on the association of the surrounding world in human thinking as a psycholinguistic factor. Human thinking in some cases differentiates concepts, subjects and concepts by analogy and comparison. This issue related to the human psyche and thinking is revealed in the speech with concrete facts, for example, comparison and other means (metaphor, epithet, personification, antithesis, etc.) Unlike other means, comparison in antithesis has a contrasting character (Bezmenova, 1991: 4-5).

Figures or “figurative expressions” (Qranovskaya, 2000: 33) are included in all styles of literary language. The source of the figures was the speech of the orator. They are used to increase the emotional impact of the speech. A number of works written on rhetoric provide extensive information about it (Bezmenova, 1991: 36-43; Dubua, 1986: 92).

The individual style of the literary language in Heydar Aliyev’s speech has wider syntactic and stylistic features. The research shows that stylistic figures in Heydar Aliyev’s speech have a traditional character. **Metaphor** is a transference of some quality from one object to another; becomes a stylistic device when two different phenomena (things, ideas, events, actions) are simultaneously brought to mind by the imposition of some or all of the properties of one object on the other; based on the similarity (or identification) of two objects, it has the power of realizing two lexical meanings (the dictionary and the contextual) simultaneously. Due to this power metaphor is one of the most powerful means of creating images (Veliyeva, 2018: 193). Unlike metaphor, **metonymy** is based on a different type of relation between the dictionary and contextual meaning - on actual association connecting the two concepts which these two meanings represent (Valiyeva, 2018: 195). **Logical judgment** is expressed in rhetorical questions. From this point of view, it is appropriate to study that stylistic figure as a syntactic logical figure. **Antithesis**, which is one of the powerful stylistic figures, formed both lexically and syntactically in the text or context, serves as one of the effective means to describe images and events by contrasting them. **Personification** is a syntactic-semantic metaphor that serves to describe natural phenomena, natural forces, and abstract concepts with human-specific signs and characteristics, quality or actions. This stylistic device should be studied as a syntactic-semantic figure, as it appears at the level of a sentence or text and semantically conveys a figurative meaning. Possessing the qualities of strong emotionality and expressiveness, **repetition** is one of the flexible artistic figures of great stylistic importance. This stylistic figure acts as an expresser of subjective attitude in artistic works, connects the parts of the text together, the text has a creative, connecting, architectural function.

In our opinion, repetition, which is noted as a syntactic figure in linguistic literature, should be considered as a stylistic figure, because it has phonetic and lexical forms of expression. **Syntactic parallelism** is an artistic figure widely used in literary works, especially in poetry. The syntactic parallels formed with the participation of **repetitions** create a high balance both acoustically and visually.

It is appropriate to group syntactic parallelism on the basis of three criteria:

1. according to its structure: complete and incomplete, with and without common words, straight and opposite parallelism;
2. according to the content: narrative pieces and descriptive pieces;
3. according to the types of repetition involved in its composition: anaphoric parallelisms; epiphoric parallelisms; anaphoric-epiphoric (simploca form) parallelisms; parallelisms built through repetition in the middle of the sentence (repetitive in the middle); anaphoric-middle repeated parallelisms; middle over repetitive-epiphoric parallelisms; anaphoric-middle row-epiphoric (simple row repetition form) parallelisms.

Address is a grammatical-syntactic category. Addresses are loaded with emotional-expressive qualities in the literary language, as well as in the spoken language, and are transformed into poetic forms of appeal at appropriate moments. Addresses help to characterize the image; is an expression of subjective relations; is a speech unit that plays an important role in expressing emotional and expressive characterizing qualities and clarifying satirical, revealing relationships. It is in these cases that the address acquires the character of an stylistic figure (Bəylərova, 2008: 178-180).

Linguistic fusions are set phrases, the meaning of which is understood only from the combination as a whole, as to pull a person's leg or to have something at one's finger tips. The meaning of the whole cannot be derived from the meanings of the component parts. The stylistic device of decomposition of fused set phrases consists in reviving the independent meanings which make up the component parts of the fusion. In other words, it makes each word of the combination acquire its literal meaning which, of course, in many cases leads to the realization of an absurdity decomposition of phrases (Valiyeva, 2018: 187).

In Heydar Aliyev's speech there are different terms to denote the particular means by which he obtained the desired effect of the utterance. Expressive means and stylistic devices and other terms are sometimes used by him indiscriminately. There is a great deal of aphorisms in the speech of our National leader, for instance: "Azərbaycan ən qədim zamanlardan dinlərin, dillərin və mədəniyyətlərin təması və ünsiyyət yeri olmuşdur. – Azerbaijan has been a place of contact and communication of religions, languages and cultures since ancient times; Azadlıq və istiqlaliyyət hər bir xalqın milli sərvətidir. - Freedom and independence are the national wealth of every nation; Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın. - People should always remember their roots; Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır. - The people should not be for the state, but the state should be for the people; Rəhbərlik etmək üçün gərək mənəvi haqqın olsun. – You must have the moral right to lead; Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyətsizdir. – Patriotism is an emotion within a person. If these are not there, that person is without spirituality; Ağıl olan yerdə zora ehtiyac yoxdur. – Where there is reason, there is no need for force; Dövlətçilik hər bir şəxsin qəlbində olmalıdır. – Statehood should be in the heart of every person; Demokratiya insanların şüurunda dəyişiklik deməkdir. Bu dəyişiklik inqilabla olmur, təkamül yolu ilə, tədricən gedir. – Democracy means a change in people's minds. This change does not happen by revolution, but by evolution, gradually; Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır. – A person who dedicates himself to teaching is the most honorable person; Heç kim əbədi qalib ola bilməz. – No one can be a winner forever; Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyət, bilik, zəka mənbəyidir. – The library is a sacred place for the people, nation, and society, a source of spirituality, knowledge, and intelligence; Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur. – History always puts everything in its place; Ədalətsizliklə ədaləti bərpa etmək olmaz. – Justice cannot be restored by injustice; Sülh danışıqlarını cəsarətlə apara bilmək üçün güclü orduya malik olmaq lazımdır. – To be able to conduct peace negotiations with courage, you need to have a strong army; Böyük siyasəti kiçik hissələrə, xırda mənfəətlərə bağlamaq olmaz. – Big policy cannot be tied to small parts and small profits (Berger, Huntington, 2002: 320).

During various meetings our leader used a great number of the expressive means of the language, which are those phonetic, graphical, word-building, lexical, phraseological and syntactical forms that function in the language for emotional or logical intensification of the utterance. Analyzing his speeches we can meet different phraseological units, especially phraseological unities and phraseological fusions, proverbs, sayings, catch-words that serve to make speech more emphatic, for example: "Ata malından mal olmaz, özün qazanmaq gərək. – Cf. Everyone must earn one's own daily bread; Ata olmayan, ata qədrini bilməz. – Cf. One never prizes father, until he himself would be father; Bu gün var, sabah yox. / Vaxt gözləmir. (Yubanmaq olmaz). – Time is short. / Time presses. / Cf. Time and tide wait for no man. / Time passes. / There is no time to be lost; Bugün-sabaha qoyulan iş heç vaxt baş tutmayacaq. / Sabah-sabaha salma. / Günü günə satmazlar. – What may be done at any time will be done at no time; "Buğdam var" demə

- anbara tökməyincə. – *Cf.* First catch your hare then cook him. / Do not boast until you see the enemy dead. / Boast not before but after the battle. / Catch the bear before you sell his skin; Gün hansı tərəfdən çıxıb? (bir adamı çoxdan görməyəndə) – What fates bring you here? / What chance brings you here? / Well, I never? / Fancy meeting you after all this time! / It's ages since we met!; Gün kimi aydın. – It's plain as a bumble-bee on a fried egg; Günü günə satarıq, yaşamaq. – Day in, day out, day after day, night after night. / Life goes on its dull way; Günahsız insan yoxdur. – We are all human, we are all sinners; Kəndirin uzununu yaxşıdır, sözün qıyası. / Sözün qıyası dəyərli olar. / Sözün qıyası yaxşıdır. – An honest tale speeds best being plainly told; Malı mala qatma. (Müxtəlif şeyləri qarışdırma.) – Don't compare apples and oranges; Qənaət edilmiş qəpik qazanılmış qəpikdir. / Qənaət tükənməz bir dövlətdir. / Qənaət edilib yığılmış pul qazanılmış pul deməkdir. – * A penny saved is a penny gained; Saxla samanı, gələr zamanı. – Keep a thing seven years and you will find a use for it; Vaxtında atılan tufəngin səsi vaxtsız atılan topun səmindən üstündür. – A stitch in time saves nine. (Everything must be in time.) / *Cf.* Haste makes waste. / The more haste, the less speed; Vaxt qızıldan bahadır. / Vaxtın qiyməti puldan bahadır. – *Cf.* Time is money; Vaxt insanı hər dərdədən sağaldır. – Time cures all things. / There's a salve for every sore; Vaxtında atılan tufəngin səsi vaxtsız atılan topun səmindən üstündür. – A stitch in time saves nine. (Everything must be in time.) / *Cf.* Haste makes waste. / The more haste, the less speed; var gücü ilə işləmək (bütün varlığını bir işə sərf etmək) – to work like a beaver / to do smth. with all one's strength / like all get-out / to strain every sinew / to do one's very best / to do smth. With utmost effort / to do smth. with all one's might / to do smth. for all one is worth / to give it all one has got / to do one's possible (one's utmost, one's uttermost, one's damnedest) / to do more heaven and earth / to sail along at full speed / to do smth. with all one's might (strength, force) / to do smth. with all one's might and main; vasitəçilik diplomatiyası (müxtəlif ölkələr arasında sülh əldə etmək üçün aparılan beynəlxalq danışıqlar zamanı vasitəçi siyasi insanlar tərəfindən aparılan siyasət) – shuttle diplomacy (international talks, politicians who travel between the countries concerned taking messages and suggesting proposals in order to solve problems for making peace); Vətənin bir qışı qürbətənin yüz baharından yaxşıdır (12). – It is better winter in homeland than spring in a strange land; Yoxsulun dili gödək olar. – Hunger breaks stone walls; Yazıdan (alın yazısından) qaçmaq olmaz. – One cannot run away from his destiny. / One cannot escape from his fate. / Will be that, what is fated (destined, predestined). / We shan't die before we're dead. / *Cf.* A man can die but only once. / He that fears death lives not. / Cowards die many times before their death; Yoxsulun üzü qaradır. – Poverty is not a crime, it is twice worse; Yoxsulluğa düşməyən varlılığın qədrini bilməz. – He knows the cost of the wealth that has felt the need. / *Cf.* He knows best what good is that has endured evil. / Nothing so bad, as not to be good for something. / It's a blessing in disguise. / It's an ill wind that blows nobody any good; Zaman pul deyil, onu qaytarmaq olmaz. = Time is not money, it is never found again; Zəhmət - torpaqda, nemət - süfrədə. – Nothing venture, nothing win. / No pains, no gains. / Nothing to be got without pains; Zəhmətlə yeyilən acı soğan minnətlə yeyilən baldan şirindir. – *Lit.* To get bread with shame is worse than to get it with troubles; Zəhmətsiz bal yeməzlər. – He who would catch fish must not mind getting wet. / No pains, no gains. / *Cf.* A cat in gloves catches no mice; Zəhmətsiz elm olmaz. – *Lit.* There is not a science without troubles; Zər qədrini zərgər bilər. – One doesn't cast pearls before swine; Zəri də var, zoru da. – *Lit.* One is as healthy as wealthy. / *Cf.* One keeps his word. / One stands by his word. / One is as good as his word (Valiyeva, 2017).

Conclusion

Investigating the stage and influence of Heydar Aliyev in the development of science and education in the Republic of Azerbaijan, dedicated to the 100-th birthday anniversary, we met a great deal of the expressive means and stylistic devices in the speech of Heydar Aliyev at different times in various prestigious meetings.

References

1. Steger, M.B. (2009). Globalization. A Very Short Introduction, Oxford University Press, 192 p.
2. Giddens, A. (1990). The Consequences of Modernity. Stanford, CA: Stanford University Press, 186 p.
3. Robertson, R. (1992). Globalization. Social Theory and Global Culture, SAGE Publications, 211 p.
4. Qranovskaya, L.M. (2000). Ritorika. Bakı: Mütərcim, 192 s.
5. Held, David, McGrew, Anthony. (1999). Globalization Theory. Cambridge, 288 p.
6. Valiyeva, N.Ch. (2018). Introductory Course to the English Stylistics. Baku: Science and Education, 440 p.
7. Chumakov, A.N. (2005). Globalization. The Outlines of the Integral World. Moscow: TK Velbi, Prospect Publishing House, 188 p.
8. Bezmenova, N.A. (1991). Nəzəriyyə və ritorikanın tarixi üzrə oçerklər. M.: Elm, 215 s.
9. Dubua, J., Edelin, F., Klinkenberq, J.M., Menqe, F. (1986). Ümumi ritorika. M.: Proqress, 392 s.
10. Bəylərova, A. (2008). Bədii dildə üslubi fiqurlar, Bakı: Nurlan, 212 s.
11. Berger, P.L., Huntington, S.P. (2002). Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World. Oxford University Press, 320 p.
12. <https://www.theintrepidgiude.com>
13. Vəliyeva, N. (2017). Azərbaycanca-İngiliscə İdiomatik Lüğət. Bakı: "Mütərcim", 764 s.

Received: 26.05.2023

Accepted: 04.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/18-23>**Zənfira Quliyeva**

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

seyfeddinsamandarov@mail.ru

**AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİ TARİXİNƏ RETROSPEKTİV BAXIŞ
(NOBEL QARDAŞLARI CƏMİYYƏTİ)****Xülasə**

Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafında neft maqnatlarının xüsusi rolu vardır. Nümunə olaraq Hacı Zeynalabdin Tağıyevin (1838-1924), Musa Nağıyevin (1842-1919), Şəmsi Əsədullayevin (1840-1913), Əjdərbəy Aşurbəyovun (1855-1921), İsabəy Hacınskinin (1861-1919), Murtuza Muxtarovun (1855-1920) böyük xidmətlərini qeyd etmək olar. Eyni zamanda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakıda bir neçə məşhur xarici şirkətlər də (Nobel qardaşları, Rotşildlər, Mantəşev, Şibayev) fəaliyyət göstərmişdir. Bunlar arasında Nobel və Rotşildlər qardaşlarının şirkəti daha məşhur olmuşdur. Məqalədə Nobel qardaşlarının şirkətlərinin Bakıdakı fəaliyyəti nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: neft, neft anbarları, neft boruları, neft sənayesi, Nobel qardaşları

Zənfira Quliyeva

Azerbaijan State Oil and Industry University

Ph.D in History

seyfeddinsamandarov@mail.ru

Retrospective review of the history of Azerbaijan's oil industry (Nobel Brothers Society)**Abstract**

Oil tycoons have a special role in the development of the oil industry in Azerbaijan. Examples include Haji Zeynalabdin Taghiyev (1838-1924), Musa Naghiyev (1842-1919), Shamsi Asadullayev (1840-1913), Ajdarbey Ashurbeyov (1855-1921), Isabey Hajinsky (1861-1919), Murtuza Mukhtarov (1855-1920) great services can be noted. At the same time, several famous foreign companies (Nobel brothers, Rothschilds, Mantashev, Shibayev) operated in Baku at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Among them, the company of Nobel and Rothschild brothers was more famous. The article examines the activities of the Nobel brothers' companies in Baku.

Keywords: oil, oil reservoirs, oil pipelines, oil industry, Nobel brothers

Giriş

Neftin çıxarılması və istifadəsi ilə əlaqədar ilk məlumatlara antik dövrlərdə və orta əsr mənbələrində rast gəlmək mümkündür. Lakin antik dövrdə və orta əsrlərdə neft hələ iqtisadiyyatda, siyasətdə, hərbi işində o qədər əhəmiyyətli rol oynamırdı. Onun tətbiqi sferası ancaq təsərrüfat həyatı ilə məhdudlaşdı. XIX əsrin ikinci yarısında tamamilə fərqli mənzərə müşahidə edilməyə başladı. XIX əsrin ikinci yarısından dünyanın qabaqcıl ölkələrində iqtisadiyyat, sənaye, dəmir yolu tikintisi sürətlə inkişaf etməyə başladı, yeni texniki yeniliklərin tətbiqi diqqəti cəlb edir. Həmin mərhələdə iqtisadiyyat və sənayenin əsas inkişaf mərkəzləri kimi ABŞ və Rusiya imperiyası əraziləri qeyd edilir (Cabbarov, 2009: 29). Göründüyü kimi, neftin çıxarılmasının sənayeləşməsi prosesi, yeni dövrə, paralel olaraq kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı dövrünə təsadüf edir.

Nobellər haqqında - Nobel sülaləsinin üç nəsli 1837-ci ildən 1917-ci ilə kimi Rusiya imperiyasının müdafiə, neft və digər sənaye sahələrində fəaliyyət göstərmişlər. Nobellər istehsala dövrün ən qabaqcıl texnologiyalarını tətbiq etmişdilər (Nobeli dlya Rosssii, 2006: 15).

Belə bir zəmində Nobellər haqqında bir qədər ətraflı məlumat verilməsi yerinə düşərdi.

Emmanuel Nobel (24.03.1801-03.09.1872) sualtı mina ixtiraçısı, Stokholm Universitetinin professoru 1837-ci ildə çar hökumətinin təklifi ilə Rusiyaya köçür. O, 1859-cu ilə kimi burada yaşamış, mexaniki zavod və Rusiyada ilk mina zavodunu tikdirir. Krım müharibəsində (1853-1856) rus ordusunu silah və mina ilə təchiz etmişdir. Nobellərin digər nümayəndəsi Alfred Berinhard (21.10.1833-10.12.1896) Emmanuel Nobelin oğlu, tüstüsüz barıtın, uğultulu civəli kapsul detonatorunun, dinamitin ixtiraçısı, Nobel mükafatlarının təsisçisi, London Kral Cəmiyyətinin və İsveç Elmlər Akademiyasının üzvü, kommersiya işlərində əsasən 2 iri dinamit istehsal edən trest (“Latın” və “Anqlosaks”) təşkil etmişdir.

Emmanuel Nobelin digər oğlu Lüdviq Nobel (27.07.1831-12.04.1888) ixtira və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Ədəbiyyatlarda L.Nobel aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən sahibkar kimi aşağıdakı xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır: bunlar cəsarətli və çevik qərarlar qəbul etməyi bacaran sahibkar, gerçək kapitalist, neft sənayesində texniki çevrilişlər edən mühəndis-istehsalçı kimi xüsusiyyətlərdir (Zavelyeva, Leplin, 2019: 47). Belə bir zəmində qeyd etmək yerinə düşərdi ki, L.Nobel dəzgah konstrukturu, Rus Texnika Cəmiyyətinin üzvü idi. Atasının Peterburqda açdığı müəssisələri iri maşınqayırma zavoduna çevirmişdi. Burada söhbət sovet dövründə «Русский Дизел» adı ilə tanınan “Lüdviq Nobel” zavodundan gedir. O, 1876-cı ildə qardaşları Robert və Alfredlə birlikdə Bakıda neft sənayesi müəssisəsinin əsasını qoymuşdur. 1879-cu ildən qardaşı Robertlə birlikdə Bakıda “Nobel qardaşları” şirkətinə başçılıq edir. Nobellərin digər nümayəndəsi Emmanuel Nobel (22.06.1859-31.05.1932) Lüdviq Nobelin oğlu 1888-1917-ci illərdə “Nobel qardaşları” şirkətinin və “Lüdviq Nobel” cəmiyyətinin və digər müəssisələrinin başçısı idi. Çar II Aleksandrın Bakıya səfəri zamanı onun təklifi ilə rus təbəliyini rəsmən qəbul etmiş, Peterburq fabrikant və zavodçularının sədri, Rusiya inhisarçı burjuaziyasının iri təşkilatlarının başçısı olmuşdur. Lüdviq Nobelin şəxsi kapitalı 5 milyon rubla yaxın idi. O, 1918-ci ilin əvvəllərində İsveçə qayıtmalı olur.

Nobellər və Azərbaycan neft sənayesi – tarixi ədəbiyyatlarda 1 fevral 1872-ci il tarixli “Neft mədənləri və ağ neft istehsalında aksizlər haqqında “Qaydanın qəbul edilməsi ilə iltizam sisteminin ləğv edildiyi, bunun isə öz növbəsində neft sənayesinin inkişafına təkan verdiyi bildirilir. Bu fərman iri sahibkarların və onların kapitalının neft yataqlarının istismarına cəlb edilməsinə şərait yaratdı. Deyilən fikri rəqəmlər də sübut edir. Əgər 1872-ci ildə Azərbaycanda 1,4 milyon pud neft çıxarılmışdırsa, 1894-cü ildə Bakıda neftin çıxarılması 340 milyon pud oldu və XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın neft hasilatı üzrə göstəricilərdə ABŞ-ı keçdiyi bildirilir (Azərbaycan tarixi, 2000: 203-205). Qeyd etmək lazımdır ki, 1872-ci ilə kimi Bakıda neftin əl ilə dayaz quyulardan dəridən hazırlanmış tuluqlarla çıxarıldığı bildirilir. 1872-ci ildə ilk dəfə olaraq artezan quyuları tipinə uyğun olaraq ilk neft quyusunun qazılmasına başlandı. Qazma işləri primitiv üsullarla aparıldığından 12 sajn dərinlikdə işlər sona çatdırıldı. 1876-cı ildə Nobellər Balxanı-Sabunçu ərazisində neft quyusunun buruq vasitəsi ilə ilk dəfə olaraq qazılmasını təşkil etdilər.

1877-ci ildə Nobellər onlara məxsus neft kəmərinin çəkilişinə başladılar. İstifadəyə verilməsinin ilk ilində neft kəmərinə yatırılan bütün məsrəflər öz xərcini ödədi (Əliyev, Muradverdiyev, 1997: 90).

Ümumiyyətlə, “Nobel qardaşlarının neft istehsalı şirkəti” qısaca, “BroNobel”in təməli 1879-cu ildə qoyulmuşdur (Novikov, 2016: 44). Sözügedən şirkət XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında ən iri neft şirkəti hesab edilir.

1882-ci ildə Lüdviq Bakıya Finlandiyadan, İsveçdən, Norveçdən, Almaniyadan böyük texniki personal dəvət etdi. Həmin personalın Bakıda fəaliyyət göstərməsi üçün “Villa Petrolea” koloniyası yaradıldı. Sözügedən koloniya o zamanlar “Qara şəhər” adlanan (indiki Ağ şəhər) ərazidə yerləşirdi (Səməndərov, 2010: 73).

Nobellər eyni zamanda Qalitsiya və Pensilvaniyadan Avstriya və ABŞ-ın təcrübəli qazma ustalarını cəlb edib müşahidələr apararaq yerli torpaq quruluşuna uyğun qazma metodlarını hazırladılar. 25 il ərzində, yəni 1904-cü ilə kimi “Nobel qardaşları” şirkəti 433 neft quyusu qazmış, ümumi dərinliyi 141 verst (70.502sajın) olan quyulardan 900 milyon pud neft çıxarılmışdı. (Dvatchatletiya, 1904: 164). Nobellərin adı ilə neft sənayesində bir çox digər yenilikləri də əlaqələndirmək olar:

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, yerlərdə yeniliklərin sürətlə tətbiq edilməsi zərurəti Nobellərdə öz texniki proqramlarının və metodiki nəşrlərin tərtib edilməsi və dərc edilməsi zərurətini hiss etdirməyə başladı. Bütün fəaliyyətləri istiqamətləri üzrə Nobellərin innovasiyalı xarakterli dərc edilmiş əsərlərin ümumi siyahısı təxmini olaraq 120-yə qədərdir. Dərc edilmiş və orjinal əsərlər Rusiya, Azərbaycan, İsveç, Finlandiyanın müxtəlif fondlarında saxlanılır. Müasir dövrdə həmin əsərlərin bir qismi Peterburq elmi nəşriyyatı “Humanistika” tərəfindən toplanılıb, ümüilşdirilərək dərc edilmişdir (Melua, 2013: 134-136).

Nobellərin innovativ yenilikləri:

Neft anbarları–əvvəllər neft quyuların yaxınlığında 100-200 pud neft saxlaya bilən çənlərdə, 40-70 min pud neft tutan torpaqda qazılmış anbarlarda saxlanılırdı. Bu isə mədənlərdə yanğınların tez-tez baş verməsinə səbəb olurdu, neft fontanları zamanı neftin itkisiz saxlanılmasını qeyri mümkün edirdi. Nobellər ilk dəfə olaraq kərpiclə hörülmüş və özünəməxsus konstruksiyası olan neft anbarlarının tikilməsinə başladılar. İlk olaraq dibi qurğuşun örtüyü olan 4 neft rezervuarının tikilməsinə başlanılsa da bu iqtisadi cəhətdən səmərəli olmadığından, dibi dəmir pərçimlənmiş neft rezervuarlarının tikilməsinə başlandı. 1904-cü ildə Nobellərin Rusiya imperiyasının 145 məntəqəsində 187 neft anbarı var idi. Sonradan 155 məntəqədə anbarların sayının 197-yə çatdırılması istiqamətində işlər görüldü.

1879-1882ci illərdə bütün Rusiya imperiyası ərazisində Tsaritsın, Moskva, Tula, Xabarovsk, Kiyev, Rostov-Don, Smolensk, Saratov, Minsk, Nijni-Novqorodda neft rezervuarları inşa edilmişdi.

Neftin borularla ötürülməsi

1878-ci ildə Bakıda ilk dəfə olaraq Balaxanıda Nobel qardaşları şirkətinə məxsus olan mədəndən Qara şəhərə qədər 9 km. uzunluğunda ağ neft kəməri çəkilib istismara verildi (Kərimov, 2015: 19) və neftin borularla ötürülməsi layihəsi gerçəkləşdirildi. Bu zaman gündə 35.000 pud neft borular vasitəsi ilə mədənlərdən anbarlara ötürülürdü. 1879-cu ildə neft borularının sayı 3,1904-cü ildə 37-yə çatırdı. Onlardan 14-ü dəniz suyunu buxar çənlərinin soyudulmasında istifadə edilməsi üçün çəkilmişdi. 1904-cü ildə boruların ümumi uzunluğu 374 verst olub, gücü 2.932 at gücündə olan 89 buxar qazanı vasitəsi ilə hərəkətə gətirilirdi. Əsrin əvvəllərində borular vasitəsi ilə 700 milyon puda qədər neftin ötürülməsi mümkün olmuşdu.

Hasilat işi 430 quyudan neft çıxarılmasını əhatə edirdi. 1904-cü ilin məlumatlarına görə quyulardan gündə orta hesabla 70-75milyon pud neft çıxarılırdı. Bu zaman mədənlərdə 60 nasos stansiyası 8000 at gücündə 250 buxar qazanı istehsal prosesinin təşkilinə xidmət edirdi. Bütün bunlarla yanaşı mədənlərdə daha 220 nasos, 237 buxar maşını 15 mühərrik, 35 elektrik motorları işləyirdi. Nobellərin Abşeron yarımadasında Balaxanı-Sabunçu-Ramana-Bibiheybət neft rayonlarında 120 desyatın ərazidə mədənləri var idi. Torpaqların bir hissəsi icarə ilə istismar edilirdi. Bütünlükdə isə neftlə zəngin 350 deyatınlik ərazi Nobellərin əlində idi (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası», 1983).

Qara şəhərdə kerosin, sürtgü yağları, benzin-parafin, sulfat turşusu, köhnə və təzə anhidritlər zavodu, mexaniki zavodlar, sulfat turşusu və qələvi atıqlarının təkrar emalı müəssisələri, ümumilikdə isə 11 zavod tikilmişdi. İstehsal texnikası xeyli təkmilləşdirilərək zavodlarda kameralı sobalar inşa edilmişdi. Zavodlarda 20 adda neft məhsulları istehsal edilirdi. Nobellərə məxsus zavodlarda 1904-cü ilə kimi 1 milyard 195 pud neftin emal edilmişdi. Burada neftin bir hissəsi hasilatla məşğul olan digər şirkətlərdən alınmışdısa, eyni zamanda neftin müəyyən hissəsi Nobellərə məxsus mədənlərdən çıxarılan neft idi.

Neftin daşınması – 1877-ci ildə İşveçdə Motalen gəmiqayıma zavodunda Lüdviq Nobelin layihəsi əsasında “Zoroastr” adlı ilk neft daşıyan paraxod hazırlandı. Paraxodun dəmir gövdəsi 184

f., eni 27 f. olub 15min pud kerosin daşımaq imkanı var idi. 10 qovşaqlı gəminin hərəkətə gətirilməsi üçün yanacaq kimi mazutdan istifadə edilirdi. Daha sonra “Məhəmməd”, “Budda”, “Moisey”, “Spinoza”, “Darvin”, “Linney”, “Nordensild” adlanan neft və neft məhsulları daşıyan digər gəmilərdə sifarişlərə əsasən inşa etdirildikdən sonra xəttə buraxılmışdı. Neft daşıyan gəmilər Həştərxandan geri qayıdarkən Bakıya içməli su daşıyırdılar. Neftin daşınmasında digər üsul dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsi ilə sistemlərdə neftin daşınması işinin təşkili idi. Bu üsul ilə neftin daşınmasında təşəbbüs yenə də Nobellərə məxsus idi. Beləki, ABŞ-da mövcud texniki yeniliklər öyrənilərək, texniki cəhətdən daha böyük imkanları olan ilk 100 sistem hazırlanaraq Грязе – Царицинский dəmir yolu xəttinə buraxıldı. Sonradan sistemlərin sayı 1.500 çatdırıldı. 1904-cü ildə neftin daşınması bütünlükdə 10 min sistemlə həyata keçirilirdi. Bunlardan 5.397-si Zaqafqaziya, 2.194-ü Vladiqafqaz dəmir yolu xəttinə buraxılmışdı. Nobellərə məxsus şirkət tərəfindən 1904-cü ilə kimi Bakıda 1 milyard 426 min pud neft və neft məhsullarının daşınması, Xəzər və Bolqaboyu xətti üzrə 1milyard 174 milyon pud, Zaqafqaziya dəmir yolu xətti üzrə Qara dəniz vasitəsi ilə ixrac edilmək üçün 252 milyon pud neftin daşınması haqqında məlumatlar var («Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya», 1974: 632).

Mənbələrdə bütünlükdə 1904-cü ildə Nobel qardaşlarının aktivlərinin 75.053. 113.43, passivlərinin də bir o qədər 75.053.113.43 olduğu bildirilir.

“Nobel qardaşları” cəmiyyətinin idarə edilməsi—cəmiyyətin Petroqraddakı İdarəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. Sözügedən idarəyə sədrin rəhbərliyi altında 5 direktordan ibarət heyət rəhbərlik edirdi. Cəmiyyətin mərkəzi idarəetmə orqanı 1) İdarə Şurasının nəzdində ümumi karguzarlıq və katiblik, 2) texniki şöbə, 3) Rusiyada kerosin satışı, 4) mazut və sürtgü yağları satışı, 5) xarici, 6) dəmir yolu, 7) baş mühasibatlıq, 8) əsas kassa, 9) hüquqi, 10) nəzarət şöbələrindən ibarət idi. Mərkəzi orqanlarda idarə etməyə direktorlar və müvafiq şöbələrin rəhbərləri əlaqəli şəkildə rəhbərlik edirdilər. Şirkətin yerlərdə işinin həyata keçirilməsi işi əyalət şöbələri tərəfindən icra edilirdi. Cəmiyyətin Bakı şöbəsinin 1) zavod şöbəsi Qara şəhərdə (Черный город), 2) sənaye şöbəsi Balaxanıda yerləşirdi. Batum və Novorosiysk şöbələri Qara dəniz vasitəsi ilə neft ixracının tışkili işini həyata keçirirdilər. Qeyd etmək lazımdırki, 1901-ci ilin məlumatına görə Batum vasitəsi ilə ixrac olunan 74,4 milyon pudun 51,6%-i üç firma tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu siyahıya “Kaspi-Qara dəniz şirkəti”, “A.İ.Mantəşev və K.” cəmiyyəti ilə yanaşı “Nobel qardaşları” şirkəti də daxildir (“Sovetskaya Istoricheskaya Ensiklopediya”, 1967: 1040).

Daxili və xarici bazarlarda öz mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün “Nobel qardaşları” təşkilatı bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdilər. Belə tədbirlərdən biri kimi “Nobel mazutun” yaradılması göstərilə bilər. **“Nobel mazut”** – Rusiyada neft sənayesində kartel tipli iri inhisar birliyi “Nobel qardaşları” və Rotşildlərə məxsus “mazut cəmiyyəti (1898-cı ildə təsis edilmiş) arasında bağlanmış saziş əsasında 1901-1903-cü illərdə yaradılmışdı. Hər iki firma neft məhsulları satışını tam inhisara almaq və yüksək gəlir götürmək üçün daxili bazarlarda bir-biri ilə razılaşdırılmış ticarət siyasəti yürütməyi öz öhdələrinə götürmüşdülər. 1900-cü ildə neft istehsalının 21%-i, neft ixracının 40%-i onların payına düşürdü. Saziş Rusiya daxili bazarında onların hegemonluğunu təmin etmiş, Bakıda dənizlə daxili bazara daşınan duru yanacağın 57%-i, sürtgü yağlarının 67,5%-i, ağır neft yanacağının 43,5%-i ixrac edilən neftin 60%-i, bu şirkətlərin əlində idi. Nobellər Rotşildlərlə ağ nefti xarici bazarlara ixrac etmək üçün öz qüvvələrini birləşdirmişdilər. Onlar 1900-cü ildə ingilis dilində aparılacaq bütün işləri görəcək “Konsolireyted petroleum and K” kompaniyasını yaratmaq barədə razılığa gəldilər. Tezliklə kompaniya Rokfellerlərlə ingilis bazarını bölmək barəsində müqavilə bağladı. Bu müqaviləyə əsasən Rokfellerlər ingilis bazarına ağ neftin 60%-ni onların təşkil etdiyi kompaniya isə 40%-ni çıxara bilərdi. 1901-ci ildə “Nobel-Rotşild qrupuna” qarşı “Ağneft-yağ istehsalı şirkəti” (Tokamp) yaradıldı. Yeni şirkətin tərkibinə “A.İ.Montəşev və K” və “Kaspi şirkəti” daxil idi. Bu yeni birlik rus müəssisəsi kimi yaradılsa da əslində ingilis maliyyəçilərinin əlində idi. “Tokamp” “Nobel mazutun” ciddi rəqibi idi. Bununla belə Nobellər ingilis sahibkarları ilə Almaniyada ağ neft ticarəti qaydaları haqqında saziş bağlamaqla iki kompaniya arasında kəskin rəqabəti yumşalda bilmişdilər. Bundan əlavə rəqabətə davam gətirmək üçün Nobellər ABŞ-ın “Standart Oyl K” kompaniyası, Rotşild və İngilis-Holland

tresti “Shell” ilə möhkəm əlaqə yarada bilmişdilər. Daha sonra 1902-ci ildə “Standart Oyl K^o”-nın Avropadakı bütün filialları Nobellərlə bağlanmış müqavilələrin müddətini daha 5 il artırdılar. Digər maraqlı fakt kimi “S.M.Şibayev və K^o”, “A.İ.Montaşev və K^o”, “Q.M.Lianzovun oğulları”, “Oleum” kimi şirkətlər çıxardıqları bütün yanacağın satış hüququnu “Nobel mazuta” həvalə etmələri faktı göstərilə bilər. Onlar hər il “Nobel mazuta” dəqiq, müəyyən miqdarda ucuz qiymətə neft verməli olurdular. Bu isə onunla izah olunurki, hələ XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq “Nobel qardaşları” birliyinin daxili bazarda neft məhsulları ilə ticarətdə üstünlüyü özünü büruzə vermişdi. Bu üstünlük isə şirkətin istehsal-nəqliyyat-satış əməliyyatlarını əhatə edən fəaliyyəti sayəsində mümkün olmuşdu. Əsrin əvvəllərində qlobal iqtisadi böhran şəraitində “Nobel qardaşları cəmiyyətinin “bu imkanlardan şirkətləri üçün istər daxili istərsə də xarici bazarda neft və neft məhsullarının alqı-satqısında istifadə etmələri üçün şərait yaratmışdı.

I Dünya Mühəribəsi ərəfəsində “mazut” İngiltərə-Hollandiya “Rooyal Datç Şell” inhisarının əlinə keçdi. “Nobel mazut” isə Rusiyada neft konsernləri içərisində, xüsusi ilə “Nobel qardaşları” şirkətinin hakim mövqələrini inqilabi hadisələrə qədər saxlaya bilmişdilər.

Nəhayət sonunda qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 80-ci illərindən və XX əsrin ikinci on illiyinə qədər olan dövr Azərbaycan neft sənayesi tarixində, neftin sənaye üsulları ilə çıxarılmasının ilkin mərhələlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Bu illər ərzində Azərbaycan neft sənayesində milli kapital – H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Qafqaz kapitalı – A.İ.Montaşev, Q.M.Lianzov, Peterburq metal zavodçuları L.Nobel, P.A.Bilderlinq, Moskva tikiş fabrikçisi S.M.Şibayev ilə təmsil olunmuşdular. İngilis, Fransız və digər əcnəbi kapitallarda birbaşa və dolay yollarla Azərbaycan neft sənayesində pay sahibi idilər. Lakin bunların içərisində Nobel qardaşları cəmiyyətinin mövqeyi daha güclü idi. Faktlar göstərir ki, tarixi şərait Rus imperiyasının yaratmış olduğu müstəmləkə üsulidarəsi Azərbaycan xalqının külli miqdarda sərvətlərinin neftlə birlikdə qarşılıqsız olaraq qeyri müəyyən istiqamətlərə daşınmasına səbəb olmuşdu.

Nəticə

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müstəmləkə əsarətində olduğu bir vaxtda neft sənayesinə xarici kapitalın axını, eyni zamanda Azərbaycan neftinin amansız istismarı və xaricə daşınması diqqəti cəlb edir. Müstəmləkə şəraitində neft sənayesində inkişaf olsa da, bu sahədəki gəlir əsasən xarici neft maqnatlarına və çar xəzinəsinə məxsus idi.

Ədəbiyyat

1. Cabbarov, F.R. (2009). “Kavkazskaya Neft vo vneshney politike SCHA (1920-1922). Vestnik Dagestanskogo Ujsudartsvennogo Universiteta. Seriya 2: Gumanitarne nauki, № 4, 29 s. (29-36). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kavkazskaya-neft-vo-vneshney-politike-ssha-1920-1922>.
2. Nobeli dlya Rossii, Rossiya-dlya Nobeley. Regionalnaya ekonomika: teoriya i praktika, 2006 (№5), URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nobeli-dlya-rossii-rossiya-dlya-nobeley>
3. Zavelyeva, E.A, Leplin, S.V. (2019). “Bakinskiy neftyanoy rayon na rubeje XIX-XX vekov: nachionalniy kapital i inostrannaya ekspansiya. Istoriya ipedagogika estestvoznaniya. № 3, s.47-50. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bakinskiy-neftyanoy-rayon-na-rubezhe-xix-xx-vekov-natsionalnyy-kapital-i-inostrannaya-ekspansiya>
4. “Azərbaycan tarixi” (7cildə). (2000-2001). Bakı: “Elm”, IV c., 508 s., V c., 672 s.
5. Əliyev, İ., Muradverdiyev A. (1997). Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 260 s.
6. Novikov, N. (2016). Iz Istoriyy neftyanoy korporativi bratyev Nobel Istoriya i pedagoika estestvoznaniya. № 2.
7. Səməndərov, S.S. (2010). «Azərbaycan neft sənayesi tarixindən» (Nobel qardaşları cəmiyyəti), “Elmə həsr olunmuş ömür”. Azərbaycan iqtisad elminin görkəmli nümayəndəsi, elmlər doktoru, professor M.M.Allahverdiyevin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, s.70-73
8. “Dvatchatiletia tovarishestva neftyanogo proizvodstvo Br.Nobel 1879-1904 (SPb 1904).

9. Melua, A.A. (2013). Evolyutsiya innovatsionniy politiki v firmakh Nobeley (vtoraya polovina XIX – nashala XX v.). Izvestiya SPbQREU. № 6 (84), s.134-136 URL: Oshibka! Nedopustimyy obyekt giperssylki.article.n/evolyutsiya-innovatsionnoy-politiki-v-firmah-nobeley-vtoraya-polovina-xix-nachalo-hh-v-1
10. Kərimov, N.Ə. (2015). XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasının neft siyasəti, Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 26 s.
11. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” (on cildə). (1983). Bakı, II, V.
12. “Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya”. (1974). V 30-ti tomakh, 3-ye, izd., “Sovetskaya ensiklopediya” t.18, 632 s.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-IzIstorii-neftyanoy-korporativi-bratyev-Nobel>
13. “Sovetskaya Istoricheskaya Ensiklopediya”. (1967). 1040 s.

Göndərilib: 30.04.2023

Qəbul edilib: 29.06.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/24-29>**Nargiz Kerimova**

Khazar University

dissertant

nargiz.karimova2021@khazar.org

GENERAL THEORETICAL PROBLEMS OF TEXT LINGUISTICS

Abstract

In textual research, it is preferable to study the text from the structural, semantic and functional sides. Any linguistic work is a text that serves as a means of human communication, in the text there are elements of discourse, and in discourse there are elements of text. These two concepts are subject to the law of interpenetration, discourse and text are considered as two opposite sides of one essence. In addition to conjunctions, verb-adjective compounds, in short, various grammatical forms, logical, associative, stylistic, compositional-structural, rhythmic (melodic, tonal, etc.) means also participate in the organization of the text. Text-forming means can be divided into two parts: 1) formally expressed or meaningful text elements; 2) text links indicating the sequence of the first or second means of nomination and allowing to identify the subject of speech and determining the step-by-step sequence of the information. The article describes the role of linguistic linkage or cohesion. Different classifications of types of cohesion are analyzed in the article.

Keywords: *text, cohesion, textual linguistics, communication, word, sentence, discourse*

Nərgiz Kərimova

Xəzər Universiteti

dissertant

nargiz.karimova2021@khazar.org

Mətn dilçiliyinin ümumi nəzəri problemləri

Xülasə

Mətn tədqiqatında mətnin struktur, semantik və funksional tərəflərdən öyrənilməsinə üstünlük verilir. İstənilən linqvistik əsər insanların ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən məndir, məndə diskurs elementləri, diskursda isə mətn elementləri var. Bu iki məfhum bir-birinə nüfuz etmə qanununa tabedir, diskurs və mətn bir mahiyyətin iki əks tərəfi kimi qəbul edilir. Mətnin təşkilində bağlayıcılarla yanaşı, fel-sifət birləşmələri, bir sözlə, müxtəlif qrammatik formalar, məntiqi, assosiativ, üslubi, kompozisiya-struktur, ritmik (melodik, tonal və s.) vasitələr də iştirak edir. Mətn yaradan vasitələri iki hissəyə bölmək olar: 1) formal ifadə olunan və ya mənalı mətn elementləri; 2) birinci və ya ikinci nominasiya vasitələrinin ardıcılığı göstərən və nitq mövzusunun müəyyən etməyə imkan verən və məlumatın addım-addım ardıcılığı təyin edən mətn əlaqələri. Məqalə koheziyanın rolu təsvir edilir. Məqalədə həmçinin koheziya növlərinin müxtəlif təsnifatları təhlil edilir.

Açar sözlər: *mətn, koheziya, mətn linqvistikası, ünsiyyət, söz, cümlə, diskurs*

Introduction

Textual linguistics, which is regarded as the next stage in the study of the language in terms of system and structure, as well as in terms of specific implementation, began to develop rapidly as a science in the 60s and 70s. Of the 20th century and still relevant today. In textual research, it is preferable to study the text from the structural, semantic and functional sides, i.e. from the syntactic, grammatical, structural and general point of view of the text. In these studies, attempts were made to determine the linguistic sequence of the syntactic and textual-semantic components of specific

linguistic units that make up the text. The text is diachronic and synchronous, and the focus of such studies is characterized by the study of retrospective and introspective aspects.

Both in theoretical sources and in scientific and methodological literature, the text was approached from different points of view, different definitions were given, different opinions were expressed. The text is formed from the European word "text", from the Latin word "textus" and means "piece", "braid". Different types of texts can be involved in linguistic research and can be studied from different angles. Any literary text can be analyzed from phonetic, lexical and morphological-syntactic points of view. However, as a special structural-semantic combination, the text itself is an object of study, and text linguistics is also involved in this area as an independent branch of text linguistics. About the essence of the text, K. Abdullayev writes: "The text is such a syntactic complex that eliminates the relative infinity of other syntactic complexes, i.e. its semantic imperfection in terms of meaning. Thus, the text itself demonstrates its absolute exhaustion. Based on this, we can say that the text is a key factor in the process of receiving semantic information by the recipient" (Abdullayev, 2012: 13).

Commenting on the fact that the text has become the main object of linguistic research, K. Abdullayev noted: "Such shortcomings in the syntactic theory gave a special impetus to the creation of such a direction as textual linguistics. Among such shortcomings, first of all, it should be noted that the sentence is considered as the last hierarchical unit in the syntactic system. To overcome this situation, it is necessary to study and defend the sentence not as the last, but as an average syntactic unit, which leads to a strong development of the area (Abdullayev, 2012: 19).

Text is information addressed to the reader. The text is formed taking into account aesthetic communication, in this process the addressee / reader must understand the author's intention and be creative (Guseinova, 2011: 4).

When considering the category of informativeness from the point of view of the impact on the addressee, integrativity is necessarily taken into account. By its nature, integrability is a psychological phenomenon and is realized in the process of understanding the text of the addressee. Integration is understood as the dedication of parts of the text to the main theme. In this case, the text is perceived as a single whole. This feature is manifested not only in a work of art, but also in the texts of the media (Ryazantseva, 2010: 9).

As in any new field of study, the text is understood and interpreted in different ways. O.G. Revzina in her article "Text: an elusive object" writes: "Science, as you know, is looking for patterns, and it turns out that the main pattern of the text is its singularity. The text never loses this characteristic, and it is precisely from it that it does not escape" (Revzina, 2010: 13).

Approaching the text from the point of view of derivative semantics, A. Grejmas states: "The text is a single whole, divided into statements, and not the result of their combination" (Grejmas, 2004: 56). The text has two natures - urgency and mobility. N. Enkvist distinguishes text parameters by topic, focus and connectivity (linkage) (Enkvist, 1979: 57).

A. Mammadov writes about this: "The text is included in the syntactic hierarchical system, like other categories of speech activity, for example, as a sentence". The author substantiates this as follows: a specific chain of relations is established between it and other linguistic categories. In fact, the text as a unit of speech at the same time behaves like a syntactic unit that stands above the sentence. Because it demonstrates a wider range of complexity in relation to the sentence in the language, both structurally and semantically" (Məmmədov, 2002: 22).

To analyze these semantic-structural links and relationships between text components that make up independent sentences, it is necessary to define a criterion that shows its specific syntactic boundaries, starting and ending points (Məmmədov, 2002: 24).

The structural and semantic meaning of the text, the connection between its components arises as a result of the first and second nomenclature of the subject. From this point of view, text-forming means can be divided into two parts: 1) formally expressed or meaningful text elements; 2) text links indicating the sequence of the first or second means of nomination and allowing to identify the subject of speech and determining the step-by-step sequence of the information contained in it. The

main means of forming the first and second nominations are pronouns in the broadest sense of the word. Therefore, as B.I. Whorf points out, "the connection with the text is due to the repetition of the names of things" (Whorf, 1942: 151). The main reason for the emergence and development of text linguistics is the status of the sentence. A. Mammadov writes: "A very interesting system of relations develops between the text and other syntactic units. Because the sentence, by itself, has no meaning and cannot be understood if it is isolated from other elements. In other words, here the offer can only be updated virtually. In other words, the sentence acquires its meaning only in relation to a specific event within the text and, in fact, may be able to be updated here virtually (Məmmədov, 2002: 64).

A. Abdullayev noted: "There is always a main sentence in the text. In this basic sentence, there is a word or expression that does not have a specific meaning. This or that sentence in the text should define a word or expression that does not have a specific meaning. This can be done either by the content of the texts of the previous sentence, or by the content of both parts of the main sentence" (Abdullayev, 2011: 131).

The semantics of the text is reflected in the language symbols that create the text. That is, the meaning of the text finds its expression through linguistic symbols. That is, the meaning of the text finds its expression through linguistic symbols.

The connection between sentences in the text is realized by different signs. These features are implemented by the structure of sentences in the text, by means of linking words, intonation, linking words, special (key) words, word order means, and parallelism means. On this occasion, G. Kazymov writes: "The desire for meaning and signs are organically connected, and it is impossible to imagine them separately" (Kazimov, 2007: 86).

A. Mammadov also states: "The text, in turn, has the character of an open class and has various options belonging to this class. So the text plays the invariant important role and helps to update sentences with language models in the speech process" (Məmmədov, 2001: 24).

When a person communicates, he tries to convey the thoughts and ideas formed in his brain to others. Speech sounds, in other words, language, are used because most people use them to convey what is in their brain. The information expressed in the language is transmitted only through their material carriers, texts. However, this does not mean that the configuration of fluctuations in the sounds of human speech or the material carrier of ideas, reminiscent of graphic symbols, cannot be considered text. Therefore, the main goal is to distinguish between text and sentence structure. The work "Complex syntactic units in the Azerbaijani language" simplifies the issues of the historical formulation of textual and discursive concepts in foreign linguistics. Here, in the term "language (language) - speech (parole) opposition" by Ferdinand de Saussure, the term "parole" indicates that after his death his students S. Balli, R. Barth and others used the term "discourse".

F. Veysalli considers the text to be the driving force behind the proposal. He supposes: "The text must have a communicative exhaustion. Its construction is based on grammatical rules. This is a structure that expresses the semantic meaning formed by morphological-syntactic and phonological signs in logical conditions. Veisalli notes: "The construction of a text differs significantly from a sentence. There are events that can only be implemented in text. From the point of view of the place of language in society, of course, the text is taken first. The theory of the speech act is also based on this idea. Communication in language is carried out in the text and through the text (Veysəlli, 2010: 352).

Veisalli shows that "lexical, grammatical, phonetic means, as well as intonation play an important role among the factors that serve to form the internal relations of the text. Of course, in oral form he is helped by paralinguistics (movements of eyebrows and eyes, other movements of body parts, gestures, etc.), and in writing - punctuation marks (period, semicolon, exclamation point, question marks, etc.) (Veysəlli, 2010: 90).

According to N. Enkvist: "The text must exist within the framework of some real situation" (Enkvist, 1989: 369).

In linguistics, connectivity is considered as a set of means that connect the components of a text. The English linguists Halliday and Hasan, who call a text a part of speech that forms a whole, whether oral or written, of any length, define connectivity as follows: “Connectivity is a set of meaningful relationships that are common to entire texts and serve as a means of identifying the interconnection between the content of individual parts. In general, the means involved in the structural and semantic organization of the text are called coherence” (Halliday, Hasan, 1976: 34). Coherence is not what information a text conveys, but a way to reveal how its semantic integrity is organized (Halliday, Hasan, 1976: 26).

Linguistic research, carried out in the last decade, has attached particular importance to the study of problems associated with the text. As K.Abdullayev noted, “... despite the fact that this area is a young area of research, in fact, with its development, it can shed light on the solution of many dark issues in other areas of linguistics. You can get acquainted with the secrets of the principles of behavior of a single word in a sentence.

I.Galperin's opinion is right here: “Although the language remains in the spotlight, it is treated differently ... it (language) is considered as a discourse in everyday communication, where from the supposed information results are obtained” (Galperin, 1981: 33).

It should be noted that among the problems associated with the text, such issues as the integrity and coherence of the text, as well as the means of expressing these properties inherent in the text, are always in the center of attention of linguists. The integrity of the text, that is, the close relationship between its components - coherence or cohesion - is taken as an axiom in most linguistic studies, and a significant part of the research is devoted to their study. Referring to the analysis of theoretical literature, we can say that coherence and cohesion are inseparable, represent different aspects of the same phenomenon, and, moreover, have a complex relationship with each other. K.Abdullayev and his co-authors note: “... the idea that the text is formed due to formal cohesion (cohesion) and logical coherence (coherence) has gained an advantage. Cohesion is not enough for the recipient of the text to understand the meaning of the text (Abdullayev, 2012: 50).

Arguing that there is a factor that separates a text with semantic exhaustion from a formally connected fragment of a language that does not have this feature, the authors call coherence “semantic consistency and exhaustion” (Abdullayev, 1999: 50).

The integrity of the text is based on its coherence, but sometimes a text that can change the semantic and associative structure of a more highly organized syntactic unit and the sentence contained in it can be interpreted as coherence due to its integrity.

A.Leontiev writes about this: “If we focus from a functional point of view on the solution of a certain speech task, on the achievement of a certain goal, improved in terms of content, it can be accepted as a whole (Leontiev, 1997: 18). We note one fact that back in the 70s of the 20th century, A.Leontiev and others managed to prove that “the coherence of the text has no linguistic nature.

Although text commitment arises in linguistic and extralinguistic contexts, it is expressed not only in linguistic contexts. Here we would like to refer to an idea that has its roots in the literature: “A modern text language tool is only useful for checking connectivity” (Leontiev, 1997: 19) and it is for this reason that the connection, as mentioned above, linguistically - in general, explicitly and implicitly, demonstrates the relationship between the text-forming components, on the basis of which syntactic and logical-semantic relations are built.

An analysis of both scientific and artistic journalistic text shows that its constituent parts are connected with each other by a number of means and turn into a single speech act that provides a sequence of events and facts. At this time, a whole text is created, so that there is a sequence and connection between the events described, and this connection is served by various means between sentences.

Analyzing each text, it is observed that its parts, which are far enough from each other, are interconnected to one degree or another; these means of attachment do not always correspond to traditional grammatical means. In other words, in addition to conjunctions, verb-adjective compounds, in short, various grammatical forms, other means also participate in the organization of

the text - logical, associative, stylistic, compositional-structural, rhythmic (melodic, tonal, etc.) means.

Different researchers note different types of cohesion. I.R.Galperin classifies the means of cohesion in the text, saying that they can be grouped according to different criteria:

1. traditional grammar (conjunctions, connecting words, all deictic means), which has a textualizing function;

2. logical (enumeration, for example, means of indicating a logical order, such as first, second, etc.: words denoting time, space, reason)

3. associative (retrospection, connotation, subjective assessment)

4. figurative (metaphor)

5. compositional-structural (description of space, time, events, etc., off topic, but related to it)

6. stylistic (chiasm, parallelism, comparison, repetition of the same stylistic means, metaphor);

7. rhythmic (rhythm repetition found in poetry, rhyme) (Galperin, 1981: 78-85)

N.Reshetova distinguishes the following types of cohesion (Reshetova, 2003):

1. Semantic (this includes various syntactic repetitions, interrogative sentences, anaphora and cataphora)

2. Lexical (which includes synonyms and antonyms);

3. Auxiliary words

4. Semantic, or meaningful, thematic, implying the communicative desire of the author

Conclusion

Thus, the text is the carrier and transmitter of information. When writing a text, the author uses coherence to sequentially change information in the text, replace each other and form a common content. He creates text using various means of coherence, and throughout this text various information is given to the addressee. However, the process of creating a text continues until the main intonation becomes the ultimate goal - information throughout the text is formed and brought to the addressee.

References

1. Abdullayev, K.M. (2012). Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik butovlər. Bakı: Mütərcim, 608 s.
2. Gusejnova, L. (2011). Sintaksicheskaya organizatsiya hudozhestvennogo testa. Bakı: AUYA
3. Ryazanseva, T.I. (2010). Gipertekst i elektronnyaya kommunikatsiya. M.: Editorial URSS, 256 s.
4. Revzina, O.G. (2010). Tekst: uskolzayushchij obekt. M., 13 s.
5. Enkvist, N.E. (1979). Text, cohesion, and coherence. Cohesion and semantics. Publications of the Research Institute of the Abo Akademi Foundation, Vol. 3.
6. Məmmədov, A. (2002) Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 229 s.
7. Whorf, B. (1942). Language, mind and reality. Vol. 63. № 1, 151 p.
8. Kazımov, Q.Ş. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 496 s.
9. Veysəlli, F. (2010). Diskursun təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 155 s.
10. Enkvist, N.E. (1989). From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence. Analysis of Text and Discourse, Berlin, New York: Mouton de Gruyter & Co., p.369-382.
11. Halliday, M.A.K., Hasan, R. (1976). Cohesion in English. London: Longman, 374 p.
12. Galperin, I.R. (1981). Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: Nauka, 140 s.
13. Abdullayev, K.M. (1999). Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 279 s.
14. Leontev, A.A. (1997). Osnovy psixolingvistiki. M.: Smysl, 287 s.

15. Grejmas, A.ZH. (2004). Strukturnaya semantika: Poisk metoda. Per. s franc. L.Ziminoj. M.: Akademicheskij Proekt, 368 s.
16. Reshetova, N.N. (2003). Sredstva vyrazheniya leksiko-semanticheskoy kogezi v romane G. Svifta "Waterland". Novosibirsk: Novosibirskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet. (http://www.nspu.ru/~applied/QU_AL2000/reshetov.htm)

Received: 07.05.2023

Accepted: 03.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/30-35>

Nurlana Qənbərova
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
nurlana.guliyeva1986@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CAVAB AKTINDA İŞLƏNƏN NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə cavab aktında işlənən nitq feillərinin semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunur. Nitq feilləri dildə sayca azlıq təşkil etsələr də onların tədqiq edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki cavab prosesində işlənən nitq feillərindən dialoqlarda geniş istifadə olunur. Məqalədə cavab prosesində işlənən nitq feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir, onların məna rəngarəngliyi, müəyyən bir kontekstdə işlədildikdə ifadə etdiyi məna çalarlarının müxtəlifliyi aydın göstərilir. Onların ifadə etdikləri bu məzmun zənginliyini daha aydın göstərmək üçün eyni leksik semaya malik olsalar da, hər bir feilin semantikasi ayrı ayrılıqda daha dəqiqliklə tədqiq edilir. Həmçinin bədii ədəbiyyatda bu feillərdən necə istifadə olunduğuna nəzər salınır və nümunələr verilir. Beləliklə cavab prosesində işlənən nitq feillərinin nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunması qənaətinə gəlinir. Nitq feillərinin bir yarımqrupu olan cavab aktında işlənən nitq feillərinin semantikasının belə geniş şəkildə açılması bu işin elmi yeniliyinin göstəricisidir.

Açar sözlər: semantik xüsusiyyətlər, cavab aktı, nitq feilləri, məna, nitq prosesi

Nurlana Ganbarova
Baku Slavic University
Ph.D student
nurlana.guliyeva1986@gmail.com

Semantic properties of speech verbs used in the act of response in Modern English

Abstract

The article is devoted to the semantic characteristics of speech verbs used in the response act. Although speech verbs are a minority in the language, their study is of great importance. The speech verbs used in the response process are widely used in dialogues. The article examines not only the structural-semantic features of the speech verbs used in the response act, but also their different meanings, and the variety of shades of meaning they express when used in a certain context. Though they have more or less the same lexical meaning, a thorough and precise semantic analysis of each verb is given separately. It also looks at how these verbs are used in fiction and a great many examples are given. Thus, we can conclude that the speech verbs used in the response process are very crucial in the language in terms of characterizing the speech

Keywords: semantic features, response act, speech verbs, meaning, speech process

Giriş

Semantik aspekt dilçilər tərəfindən həmişə qrammatikanın əsas sahəsi kimi tədqiq edilmişdir. Dilə materialist mövqedən yanaşma semantikaya həddən artıq marağın yaranmasına səbəb olmuş və beləliklə XXI əsr semantika əsri hesab olunmuşdur. Semantikanın problemlərinin tədqiq olunmasının digər elmlərin də inkişafına təkan verməsi bütün dil vahidlərinin, eləcə də, cümlənin semantik və sintaktik “taleyini” həll edən, dilin alt və üst strukturunu müəyyən edən əsas nitq hissəsi olan feilin semantikasının tədqiq edilməsini daha da aktual etmişdir. Lakin burada bir məqam var ki, feilin semantik təsnifatını verərəkən feillər leksik-semantik qruplara bölünmədən küll

halda tədqiq edilmiş və dildəki sistemlilik gözərdi edilmişdir. Feilin semantik qruplarından olan nitq feillərinin bir yarımqrupu olan cavab aktında işlənən nitq feillərinin semantikasının açılması bu işin elmi yeniliyinin göstəricisidir. Nitq prosesində hər hansı bir suala, fikrə cavab verib münasibət bildirərkən istifadə edilən bu feillərin ayrıca bir yarımqrup şəklində təhlil olunması onların ifadə etdikləri bütün mənaların və həmçinin bu feillərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələrin də sistemli şəkildə göstərilməsinə imkan yaratmışdır. Nitq prosesini xarakterizə edən və dilçilik ədəbiyyatında nitq feilləri adlı leksik semantik qrupda cəmləşən və təfəkkür prosesi ilə bağlı olan hərəkətləri ifadə edən nitq feilləri dildə kəmiyyətə az olsalar da, öz səciyyəvi xüsusiyyətləri və müxtəlif mənə çalarları ilə və ən əsası ekspressivliyin ifadəsinə görə ən zəngin qrup olmasıyla digər feil qruplarından fərqlənir və nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunurlar. Çünki nitq insanın daxili aləmiylə əlaqəli olub onun emosional vəziyyətinin, davranışının, ətrafındakı digər insanlara və ya ətraf mühitə olan münasibətinin ifadə olunmasının yollarından ən başlıcasıdır (Vəliyeva, 1999: 16).

İnsan dil tələbatını nitq vasitəsiylə ödəyir. A.Qurbanov nitqin bir neçə vəzifəsinin olduğunu yazır: 1) nitq prosesində əşyalar, hal-hərəkət, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret adlandırılır; 2) nitq prosesində sözlər vasitəsiylə ümumiləşdirmə aparılır; 3) nitq prosesi kommunikasiyaya (ünsiyyətə) xidmət edir (Qurbanov, 2004: 47). Onun fikrinə görə, nitq insan danışığının cəmidir. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, nitq ünsiyyətin yaradıcısıdır və nitq prosesinin 3 əsas ünsürü mövcuddur: 1) danışmaq; 2) eşitmək; 3) dərk etmək (Qurbanov, 2004: 51).

Nitq prosesinin tərkib hissəsi olan “danışmaq” nitq feilləri vasitəsilə gerçəkləşir. Nitq feilləri nitqi müxtəlif aspektlərdən xarakterizə edir, onlardan bəziləri nitqin xarakterini və ya tərzini səciyyələndirdiyi halda, böyük bir hissəsi isə söyləmin formasını göstərir və nitqin obyektini adlandırır.

Feillərin ifadə etdikləri hal vəziyyət və ya hərəkət onların leksik mənalarında öz əksini taparaq fərdi və psixi olan müəyyən bir nitq aktı ilə gerçəkləşir (Rəcəbli, 2003: 58).

İctimai münasibətlər sistemi ilə şərtlənən şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əməkdaşlıq ictimai əlaqələrin mövcudluğunun üsulu olan ünsiyyəti dialoqlarsız təsəvvür etmək imkansızdır, çünki nitq başqaları ilə dialoqa girərkən gerçəkləşir və biz bu yolla hər hansı bir hadisə və ya insan haqqında soruşaraq məlumat ala bilərik və ya bildiyimiz məlumatı qarşı tərəfə ötürə bilərik. Başqa sözlə desək, nitq iki nəfər arasında gerçəkləşən bir-birinin əksi olan sual və cavab aktından ibarətdir. Sual aktı daha əvvəl gəlib hər hansı bir informasiyanı almaq məqsədiylə işlədilir, cavab aktı isə sual aktını izləyib onu lazımı məlumatla təmin etməyə xidmət edir. Beləliklə də, nə qədər tez-tez məlumat almaq məqsədli dialoqlardan istifadə etsək, sual-cavab prosesində işlənən nitq feillərinin işlənmə dairəsi də bir o qədər genişlənir. İngilis dilində ən geniş işlənmə dairəsinə malik olan cavab aktında işlənən nitq feillərinə aşağıdakı nitq feillərini nümunə göstərə bilərik: *to answer, to respond, to reply, to retort, to rejoin, to react*.

Cavab prosesində işlənən nitq feillərinin semantikasi əsasən “cavab vermək” feilində əks olunsa da, danışq prosesi ilə əlaqəli olan mənə çalarları müxtəlif feillərlə ifadə edilə bilər. Bu nitq feillərin ifadə etdikləri əsas mənə ilə yanaşı, başqa mənələr də bildirir. Hər hansı bir dil inkişaf edərkən həmin dildəki sözlər semantik dəyişikliyə uğrayır, yəni onlar yeni mənələr kəsb edir, onların əvvəlki leksik mənaları dəyişir, sözlərin malik olduğu bəzi mənələr isə köhnəldiyi üçün dildə artıq istifadə edilmir (Cəfərov, 1970: 16). Bu fikrə əsaslanıb deyə bilərik ki, dil inkişaf etdikcə sözlər öz müstəqim mənaları ilə yanaşı bir sıra törəmə mənələr qazana bilər.

C.Layonsa, görə, sözlərin mənaları elə dilin özünə aiddir və mənə dildən xaric dünyaya aid olmur, çünki dil özündən xaricdə baş verənlərin sadəcə dildəki təzahürü ilə məşğul olur (Lyons, 1995: 176).

Sözlərin mənalarını geniş şəkildə tədqiq edən dilçilərdən F.Veysəlli yazır ki, ənənəvi dilçilik sözlərin mənalarına əsaslanaraq onları *antonim, sinonim, çoxmənalı* və *omonim* siniflərinə bölür (Veysəlli, 2013: 205). Anomalistlərin iddiasına əsasən, əgər dildə forma ilə mənə arasında birin-birə münasibəti varsa, yəni bir forma sadəcə bir mənə ifadə edərsə, bu zaman dil ideal hesab edilə bilər. Lakin F.Veysəlli əsaslandırır ki, 1 forma=1 mənə formuluna uyğun gələn dil mövcud deyildir

(Veysəlli, 2013: 207). Məsələn, ingilis dilində /to tell - to say/ (demək, söyləmək) feilləri eyni və ya oxşar mənaları ifadə edir və belə sözlər dilçilik ədəbiyyatında sinonim sözlər kimi qəbul edilir. Bəzən bunun əksi də ola bilər, yəni bir söz bir neçə mənə ifadə edə bilər və belə sözlər omonim sözlər kimi qəbul edilir. Buna misal olaraq, “to lie” (uzanmaq; yalan danışmaq) feilini göstərə bilərik.

Söz formaları ilə onların mənaları arasında əkslik varsa, onlar antonimlər kimi qəbul edilir. Məsələn, /to begin-to end/ (başlamaq – sona çatmaq).

Dildə antonimlərin və sinonimlərin işlədilməsi, dilin daha çox zənginləşməsinə, yaxud rəngarəng olmasına şərait yaradır.

S.Cəfərova görə, polisemantizm nitq hissələri arasında ən çox feillərdə özünü büruzə verir və o, feili başqa dillərin təsiri altına düşməyən kateqoriya kimi səciyyələndirir (Cəfərov, 1970: 175).

Cavab prosesində işlənən nitq feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirsək onların mənə rəngarəngliyini, müəyyən bir kontekstdə işlədildikdə ifadə etdiyi mənə çalarlarının müxtəlifliyini aydın görürük. Onların ifadə etdikləri bu məzmun zənginliyini daha aydın göstərmək üçün eyni leksik semaya malik olsalar da, hər bir feilin semantikasını ayrı ayrılıqda daha dəqiqliklə tədqiq etmək daha məqsədə uyğundur. “*To answer*” feili dialoqlar zamanı məlumat almaq məqsədilə verilən suallara yazılı və ya şifahi şəkildə cavab vermək mənasını ifadə edən sadə quruluşlu və qaydalı nitq feilidir. Cavab vermək onun ifadə etdiyi əsas mənə olsa da, dildəki çoxmənalılıq hesabına bir çox başqa mənaları da ifadə edir. Ona görə də onun semantikasi müasir ingilis dilində əhəmiyyətli yer tutur. Zəngin semantikasi hesabına müxtəlif mənaları ifadə edən feillərlə sinonimlik təşkil edir. “*to answer*” feilinin sinonimlərinə *to reply, to respond, to satisfy, to retort, to field, to rebut, to react, to fulfill, to match, to suffice* və s. Onun antonimlərinə *isə to ask, to inquiry, to question, to interrogate* və s. misal göstərmək olar. Müasir ingilis dilində “*to answer*” feilinin semantikasi belə müəyyən edilir (Vəliyeva, 2017: 172; Hacıyeva, Hacıyeva, Eyvazova, 2006: 31; 9; 10; 11):

1. cavab vermək(suala, məktuba və s.); Bu mənəni ifadə edərkən “*to answer*” feili tamamlıq ilə və ya tamamlıq olmadan, budaq cümlə ilə və ya vasitəsiz nitq ilə işləyə bilər.

to answer instantly/frankly/ironically-dərhal/açıq/kinayə ilə cavab vermək

to answer a call-zəngə cavab vermək;haraya/çağırışacavab vermək

to answer blows with blows-zərbəyə zərbə ilə cavab vermək

I warn you beforehand that I will not answer any questions relating to my son.-Mən əvvəlcədən sizə xəbərdarlıq edirəm ki, oğlumla əlaqəli suallara cavab verməyəcəm. “*Asurgeon*”, answered Benjamin, with great gravity, “is a profession, not a trade.” - “*Cərrahlıq sənətdir, ticarət deyil*” Benjamin ciddi bir şəkildə cavab verdi (Fielding, 2016: 78).

2. müvafiq olmaq; doğrultmaq; to answer hopes-ümidləri doğrultmaq to answer to the purpose-məqsədə müvafiq olmaq

3. müvəffəq olmaq; baş tutmaq; The plan has not answered.-plan baş tutmadı.

4. yerinə yetirmək, ödəmək; to answer orders - sifarişləri yerinə yetirmək to answer demands\obligations - tələbləri\öhdəlikləri yerinə yetirmək to answer debts - borcları ödəmək

5. zəmin durmaq; məsuliyyət daşımaq; Bu zaman *to answer feili* “for” sözünü ilə işlənir. to answer for smb.- kiməsə zəmin durmaq; to answer for smb’s honesty-kiminsə düzlüyünə zəmin olmaq to answer for one’s wrongdoings-öz pis əməllərinə görə məsuliyyət daşımaq. And I will answer for you, that you were afraid. - Mən sənə görə məsuliyyət daşıyacam, çünki sən qorxaq idin (London, 2011: 178).

6. qarşılamaq; qane etmək; təmin etmək. Often I do use three words where one would answer.-Mən tez-tez bir sözün kifayət etdiyi yerdə 3 kəlimə işlədirəm. I've got some furniture in the attic that might answer your needs-Çardaqda sənin ehtiyaclarını qarşılayacaq bir az mebelim var.

7. uyğun gəlmək; A woman who answers to the suspect's description was seen in the area on the night of the crime. - Şübhəlinin təsvirinə uyğun gələn cinayət gecəsi ərazidə görülüb.

8. qarşılıq vermək; The soldiers answered the attack-Əsgərlər hücumu qarşılıq verdilər.

9. müdafiə etmək; “The defendant answered to all the charges of the prosecution” - “Müttəhim cinayət təqibinin bütün ittihamlarından özünü müdafiə etdi. Take consolation in the fact that no member of your class has ever yet answered that charge – Özünə təsəlli ver ki, sinifdən heç kim hələ ittihamlara qarşı özünü müdafiə etməyib (London, 2011: 178).

10. to answer feili “back” sözünü ilə birgə işlənərək *cavab qaytarmaq, kobud cavab vermək, adəbsizlik etmək* mənalarını ifadə edir. If people abuse them, they are not to answer back.-Əgər insanlar onları söysələr də, onlar cavab qaytarmamalıdırlar.

Don't answer back, girl. - Ədəbsizlik etmə, qız (Bernard, 2018: 25)!

11. kəfərət vermək; hesab vermək; He must be made to answer for his terrible crimes. - O, dəhşətli cinayətlərinin hesabını verməyə vadar olunmalıdır. “*To respond*” feili məlumat almaq məqsədiylə verilmiş sualları izləyən cavab aktında işlənən nitq feillərindən biri olub, semantikasının əsasını hər hansı bir fikrə yazılı və ya şifahi formada cavab vermək təşkil edir. Müasir ingilis dilində dialoqlar zamanı cavab vermək, nəyəsə reaksiya vermək mənasını ifadə edən bu sadə quruluşlu nitq feili sinonim və antonim cəhətdən zəngin olan feillərdəndir. İfadə etdiyi mənə rəngarəngliyinin də burada rolu çox əhəmiyyətlidir. Sinonimlərinə əsasən *to answer, to rejoin, to react, to reply, to retort, to return, to riposte* və s. antonimlərinə isə *to ask, to inquiry, to question, to interrogate* və s. misal göstərə bilərik. Müasir ingilis dili lüğətlərində “to respond” feilinin aşağıdakı mənaları göstərilir (9; 10; 11):

1. Cavab vermək; Bu mənada işlənərkən “*to respond*” feili tamamlıq ilə və ya tamamlıqsız, that bağlayıcı budaq cümlə və vasitəsiz nitq ilə də işlənə bilər. ‘They could not get him to respond to their words’ - Onlar onu cavab verməyə vadar edə bilmədilər. ‘The minister responded that it would be possible’ - Nazir bunun mümkün olacağını cavablandırdı. ‘It's not my duty’, the doctor responded-“bu mənim vəzifəm deyil”-həkim cavab verdi. "Nay", responded Robin waving his hands, "you are from the King". - “Xeyr, sən kraldansen”. Robin əllərini yelləyərək cavab verdi. I did, indeed', responded Bob Sawyer, 'and I was just going to say that I wasn't at home, - “Mən həqiqətən bunu etdim və mən evdə olmadığımı deyəcəkdim”. Bob Soyer cavab verdi (Dickens, 2014: 221).

2. Reaksiya vermək; baxmaq; Bu mənada işlənərkən “to respond” feili adətən *to sözünü* ilə işlənilir; *to respond to kindness*- xoş münasibətə reaksiya vermək; The police responded right away to the riot call. - Üsyan çağırışına polislər dərhal reaksiya verdilər.

But whenever one of the songs he had learned from Steward was played, he responded. - Ancaq nə vaxt olur olsun onun Stevarddan öyrəndiyi mahnılardan biri ifa olunurdusa o reaksiya verirdi (Jack, 2010: 134).

To sights and sounds and events which required action, he responded with lightning-like rapidity-Hərəkət lazım olan səslərə, görüntüyə və hadisələrə o, ildırım sürətiylə reaksiya verirdi (Jack, 2015: 96).

3. Hüq.məsuliyyət daşımaq; iddia üzrə şikayət vermək; ödəmək, yerini doldurmaq (xərcin və s.)

4. Qarşılıq vermək;

It was the first kiss of her life to which her nature had really responded.-Bu onun təbiətinin qarşılıq verdiyi həyatının ilk öpüşü idi. My hand was on my friend's arm, but she failed for the moment, confronted with such an account of the matter, to respond to my pressure. - Əlim dostumun qolunda idi, lakin o belə bir məsələ ilə qarşılaşdığı üçün mənim təzyiqimə qarşılıq vermədi.

5. Yaxşı nəticələnmək;

6. Uyğun olmaq; His illness did not respond to treatment. - Onun xəstəliyi müalicəyə uyğunlaşmırdı. “*To reply*” feili müasir ingilis dilində hər hansı bir fikrə yazılı və ya şifahi cavab verərkən ən çox istifadə edilən nitq feillərindən biridir. Morfoloji quruluşuna görə sadə olub, qaydalı feildir. “*To reply*” feilinin semantikasi dedikdə nəyəsə və ya kiməsə cavab vermək, qarşılıq vermək nəzərdə tutulur. Semantik cəhətdən özünə yaxın olan *to answer, to respond, to come back, to write back, to retort, to riposte, to counter* və s. kimi feillərlə sinonim olur, ona əks olan soruşmaq, məlumat almaq mənalarını ifadə edən *to ask, to inquiry, to question, to interrogate* və s.

kimi feillərlə isə antonim olur. “*To reply*” feilinin ifadə etdiyi mənalar ingilis dili lüğətlərində belə göstərilir (9; 10; 11).

7. Cavab vermək; “*to reply*” feili həm də vasitəsiz nitq ilə və ya “*that*” bağlayıcısı ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləsi ilə də işlənə bilər. Adətən “*to reply*” feilindən sonra tamamlıq gələrsə “*to*” və ya “*with*” sözü ilə işlədilir. *To reply to smth.\smb.-nəyəsə\kiməsə* cavab vermək *to reply for smb. - kiminsə əvəzinə cavab vermək*

(*Love and Friendship* by *Austen, Jane*) "I am certain there is somebody knocking at the Door". (said my Mother.) "I think there must", (replied my Father) - "Mən əminəm ki qapını kimsə taqqıldadır" Anam dedi. "Mən də olduğunu düşünürəm" Atam cavab verdi.

"I am bound by my vow to do so", replied the knight (Ivanhoe walter scot) - "Mən belə etməyə söz vermişəm" cəngavər cavab verdi. "Something in the yard", replied the stranger. - "Həyətdə nə", qərib cavab Verdi (Dickens, 2014: 57).

1. Qarşılıq vermək; *to reply to enemy's fire-düşmən atəşinə qarşılıq vermək*. The voters replied by voting 80% in favour. - Seçicilər 80% lehinə səs verərək qarşılıq verdilər.

2. Əks-səda vermək

3. Müttəhimin tələbinə cavab vermək; “*to retort*” feili adətən kiməsə tələsik və ya sərt cavab verərkən işlənən sadə quruluşlu və qaydalı nitq feilidir. Cavab aktında istifadə edilən digər nitq feilləri, yəni sinonimləri ilə (*to answer, to respond, to reply* və s.) semantik cəhətdən yaxın olsalar da, onun semantikasında əsas yeri kiməsə *düşünmədən tələsik cavab vermək, kəskin bir tərzdə qarşılıq vermək* tutur və ona görə də pragmatik cəhətdən sinonimlərindən seçilir. Danışqı aktı zamanı müxtəlif situasiyalarda o, *to answer, to respond, to come back, to write back, to retort, to riposte, to counter* kimi nitq feilləri ilə sinonim ola bilər. Onun antonimləri isə sual aktında geniş şəkildə istifadə edilən aşağıdakı feillərdir: *to ask, to inquiry, to question, to interrogate* və s. Müasir ingilis dili lüğətlərində “*to retort*” feilinin mənaları belə ifadə olunur (9; 10; 11).

1. Sərt, tələsik cavab vermək; "Nay," retorted Robin, "he is naught but a ladies' man from court. "Xeyr", Robin cavab verdi "O qadınların saray kişisindən başqa heç bir şey deyil. Perhaps, the best civility, whatever kind of people we are brought up among', retorts Edwin Drood, 'is to mind our own business. - "Ola bilsin ki, necə insanların arasında tərbiyə olunuruqsa olaq, ən böyük mərifət öz işimizlə məşğul olmaqdır". Edvin Drud cavab verdi.

2. Qarşılıq vermək; kobudluğa kobudluqla cavab vermək;

3. Replika atmaq;

4. Təkliz etmək; yalana çıxartmaq; *to retort a charge* - ittihamı təkliz etmək; “*To react*” feili quruluşca sadə, qaydalı nitq feillərindən biri olub müəyyən bir situasiyada kiməsə və ya nəyəsə sözlərlə və hərəkətlərlə cavab vermək mənasını ifadə edir. Müxtəlif kontekstlərdə o həm də təsir etmək, müqavimət göstərmək mənalarını da ifadə edə bilər və *to answer, to respond, to come back, to write back, to retort, to riposte, to counter* kimi feillərə sinonim hesab edilir. Müasir lüğətlərdə aşağıdakı mənaları göstərilir (9; 10; 11):

1. reaksiya/cavab vermək; The employee reacted angrily to the news of his dismissal-İşçi işdən çıxarılma xəbərinə acıqla reaksiya verdi. How do you think she'll react when she hears the news?- Səncə o xəbəri eşidəndə nə reaksiya verəcək? The State Department reacted favorably to the proposal - Dövlət departamenti təklifə müsbət cavab verdi.

2. təsir göstərmək; təsirlənmək; Bu mənaları ifadə edərkən “*to react*” feili adətən “*on*”, “*upon*” sözlüləri ilə işlədilir. *To react upon each other* - bir-birinə təsir etmək; *And thus ever by day and night, under the sun and under the stars, climbing the dusty hills and toiling along the weary plains, journeying by land and journeying by sea, coming and going so strangely, to meet and to act and react on one another, move all we restless travellers through the pilgrimage of life. - Və beləcə gecə və gündüz, günəşin və ulduzların altında, tozlu təpələrə dırmanaraq və yorucu düzənliklərdə əlləşərək, quruda və suda səyahət edərək, qəribə şəkildə gedib gələrək, bir biriylə görüşüb qarşılıqlı təsirlənərək biz biqərar səyahətçilər Həcc ziyarətimizi edirik.*

We should react on each other.-biz bir-birimizə təsir göstərməliyik. Her cleanness and purity had reacted upon him,... - Onun təmizliyi və saflığı ona təsir edib...

3. əks təsir\müqavimət göstərmək, mane olmaq; bu zaman “to react” feili against sözünü ilə birgə istifadə edilir. *To react against opposition* - müxalifətə əks təsir göstərmək; *to react environment* - şəraitin təsirinə müqavimət göstərmək; *I tried to react against this vague feeling.* - Mən bu qeyri müəyyən hissə müqavimət göstərməyə çalışdım.

He remembered very vividly the violence of the emotion which had possessed him and his inability, as if he were tied down to the ground with ropes, to react against it. - O, onu bürümüş hissələrin şiddətini, sanki yerə iplə bağlanıb ona müqavimət göstərə bilməməsini aydın xatırladı. *I was afraid that you would react against Paul until you went over the verge.* - Mən sənə sərhadə keçənə kimi Paula qarşı çıxacağından qorxurdum.

4. reaksiyaya girmək (kimya); The sulphur in the coal reacts with the limestone during combustion. - Kömürdəki kükürd yanma zamanı əhəng daşı ilə reaksiyaya girir.

5. qalxıb enmək (birja bazarında) ‘the shares reacted to 222p before rallying to 228 p. - Səhmlər 228 p-yə qalxandan sonra 222-yə düşdü.

Beləliklə, tədqiqat işində cavab prosesində işlənən nitq feillərinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənalar təhlil olunmuş, bədii ədəbiyyatda bu feillərdən necə istifadə olunduğuna nəzər salınmış və dildə onların sayca az olmasına baxmayaraq nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunması qənaətinə gəlinmişdir.

Nəticə

Tədqiqat işində cavab prosesində işlənən nitq feillərinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənalar təhlil olunmuş, bədii ədəbiyyatda bu feillərdən necə istifadə olunduğuna nəzər salınmış və dildə onların sayca az olmasına baxmayaraq nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunması qənaətinə gəlinmişdir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva, N. (1999). Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin mətbəəsi, 104 s.
2. Qurbanov, A. (2004). Ümumi Dilçilik: [2 cildə] Bakı: Nurlan, 532 s.
3. Rəcəbli, Ə. (2003). Nəzəri dilçilik. Bakı: “Nurlan”, 515 s.
4. Cəfərov, S. (1970). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 234 s.
5. Lyons, J. (1995). Linguistic Semantics. Cambridge University Press, 376 p.
6. Veysəlli, F. (2013). Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 420 s.
7. Vəliyeva, N. (2017). Azərbaycanca-İngiliscə idiomatik lüğət. Bakı: Mütərcim, 764 s.
8. Hacıyeva, Ə., Hacıyeva, A., Eyvazova, V. (2006). İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: “Nurlan”, 368 s.
9. <https://en.oxforddictionaries.com/>
10. <https://dictionary.cambridge.org/>
11. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
12. Fielding, H. (2016). The History of Tom Jones. USA: CreateSpace Independent Publishing Platform, 262 p.
13. London, J. (2011). The Iron Heel. London: Empire Books, 264 p.
14. Bernard, G. (2018). Pygmalion by Shaw. USA: CreateSpace Independent Publishing Platform, 76 p.
15. Dickens, Ch. (2014). The Posthumous Papers Of The Pickwick Club. Create Space Independent Publishing Platform, 428 p.
16. Jack, L. (2010). Michael, Brother of Jerry. USA: Nabu Press, 392 p.
17. Jack, L. (2015). The Call of the Wild. USA: CreateSpace Independent Publishing Platform, 102 p.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/36-41>

Ayşən Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
aysenmemmedova99@mail.ru

İSTEDADLI ŞAĞİRD LƏR VƏ ONLARLA PEDAQOJİ İŞİN APARILMASI

Xülasə

İstedad anlayışı elmi ədəbiyyatda hər zaman araşdırılmalı olan mövzulardan biri olmuşdur. Müxtəlif elm adamları tələbənin şəxsiyyətini müşahidə etmiş və öz qabiliyyətləri ilə seçilənləri istedadlı adlandırmışlar. İstedadlı şagirdlərin öyrənmə ehtiyaclarını ödəmək üçün onlarla sinifdən kənar və məktəbdaxili tədbirlər planlaşdırılmalıdır. Bu prosesdə həm məktəb rəhbərliyi, həm də valideynlər bir-biri ilə sıx əlaqədə olmalıdırlar. Onlar üçün sadə standart məktəb proqramları kifayət etməyəcək. Yeni, müasir iş üsullarından, beynəlxalq metodlardan yararlanmaq lazım gələcək. İstedadlı uşaqlarla pedaqoji işin təşkili zamanı müəllim-şagird münasibətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Açar sözlər: *istedad anlayışı, istedadlı şagirdlər, müasir təhsil, təlim-tərbiyə prosesi, pedaqoji iş*

Ayshan Mammadova
Azerbaijan University of Languages
aysenmemmedova99@mail.ru

Talented students and pedagogical work with them

Abstract

The concept of talent has always been one of the topics that need to be investigated in scientific literature. Various scientists have observed the student's personality and called those who stand out with their abilities as talented. In order to meet the learning needs of gifted students, extracurricular and in-school activities must be planned with them. In this process, both school management and parents should be in close contact with each other. Simple standard school programs will not be enough for them. It will be necessary to benefit from new, modern work methods and international methods. During the organization of pedagogical work with gifted children, special attention should be paid to the teacher-student relationship.

Keywords: *concept of talent, talented students, modern education, training process, pedagogical work*

Giriş

XXI əsrdə müasir təhsilin qarşısında yeni tələblər dayanmaqdadır və onun vəzifələri əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Bununla bağlı təhsil sistemində bir neçə tendensiya formalaşmışdır. "Təhsil anlayışının genişləndirilməsi", "Mədəniyyətlərarası dialoqa hazırlıq", "İnsan kapitalının formalaşdırılması", "Təhsildə müəllim və şagirdlərin hüquq bərabərliyi", "Təhsildə fasiləsizliyin təmin olunması", "Təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi", "Təhsildə milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması" beynəlxalq təhsil sistemində yaranmış ən vacib istiqamətlər hesab olunur. Bunlar təhsil prosesinə yeni pəncərədən nəzər salmağı, öyrədici, eyni zamanda tərbiyəedici mühit formalaşdırmağı ön plana çıxarır (İstedad və qabiliyyət anlayışlarının mahiyyəti haqqında, 2009: 69).

Xüsusi istedadla malik şagirdlərin təhsilin ilk pillələrindən müəyyən edilməsi olduqca həssas mövzudur. Çünki onların intellektual qabiliyyətlərini araşdırmaq xeyli vaxt tələb edən prosedurdur. Əgər belə şagirdlərin aşkarlanması haqqında qərarlar qəbul olunmasaydı, çox güman ki, onlar böyük izdiham içərisində yox olardı. Bu, ölkələrin və bəşəriyyətin inkişafı üçün ağır itki olardı. İstedadlı şagirdlər həmyaşıdlarından xarakterik cəhətdən fərqləndikləri üçün onların təhsili xüsusi təlim proqramının bir parçası hesab olunur. Psixoloji meyarlar zəka və müəyyən bacarıqların

səviyyəsini ölçür. Psixopedaqoji meyarlar isə şagirdlərin fəaliyyətinə aiddir. Belə ki, qabiliyyətləri psixoloji və psixopedaqoji meyarlar vasitəsilə təyin etmək olar. XXI əsrin əvvəllərində ortaya çıxan yeni fəlsəfi baxışlar istedadın araşdırılması sahəsinə təsir göstərməyə başladı. Bir çox pedaqoq istedadlılığın idrak və ya ətraf mühitlə bağlı inkişaf etməsi haqqında irəli sürülmüş konsepsiyalardan yorulmuşdu.

Akademik cəhətdən istedadlı uşaqlar orta səviyyədən yuxarı qabiliyyətə sahib olurlar. Onlar cəsarət, nailiyyət, yaradıcılıq, yenilikçilik və yüksək motivasiyaya malik olan şagirdlər kimi müəyyən edilir. Onlar anadangəlmə potensial bacarığa sahibdir və ətraf mühit, təlim vasitəsilə optimal şəkildə inkişaf edə bilirlər. İstedadlı şagirdlər özləri haqqında müsbət mənlilik şüuruna malikdir. Bu müxtəlif mülahizələrə əsaslanaraq istedadlı şagirdlər üstün qabiliyyətə malik olan və ya intellekt səviyyəsi digərlərindən yüksək olan və davamlı təlim vasitəsilə inkişaf etdirilə bilən öyrənənlər hesab oluna bilər (İstedad probleminin pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu, 2010: 20).

Amerikalı tədqiqatçı Cozef Renzulli istedadın inkişafı üçün üç amilin vacibliyini qeyd edirdi: yaradıcılıq, motivasiya və intellekt. Bunlardan ən azı birindən yüksək nailiyyət əldə edən şagird istedadlı hesab oluna bilər. Renzullinin fikrincə, iki növ - məktəbdaxili və yaradıcı-məhsuldar istedad vardır. Birinci növ istedad yüksək qiymətlər, test balları ilə nümayiş etdirilən biliklərin əldə edilməsi və testdən keçmək bacarığı ilə xarakterizə olunur. Bunun əksinə olaraq, yaradıcı-məhsuldar istedadlılıq müəyyən sahəyə, hədəfə təsir etmək üçün nəzərdə tutulmuş yeni ideyalar və məhsulların yaradılmasını bildirir. Mönks və Mason təklif edir ki, istedadla bağlı mülahizələrə dörd fərqli şəkildə yanaşmaq olar:

- a) Genetik yönümlü: zəkanın fitri xüsusiyyətlərinə baxmaq;
- b) Koqnitiv modellər: düşüncə prosesinə, yaddaşa diqqət yetirmək;
- c) Nailiyyətyönümlü: istedadlılığın tərbiyə olunduğu öyrənmə mühitinin tədqiqi;
- d) Sistemli modellər: "istedad" kontekstini yaradan iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial dəyərlər (Barbara, 1996: 27).

Müəllimlərin qarşısında hansı şagirdin istedadlı olması, onun hansı fəndə xüsusi bacarıq nümayiş etdirməsinin müəyyənəşdirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə standart fərqləndirici kriteriyaların olması vacibdir. Məktəbdə istedadlı şagirdlərin aşkarlanması müəyyən məqsədi olan planlaşdırılmış prosesdir. Bunun üçün müəllimlər hansı texnikalardan yararlı olurlar? Bura sistemlik müşahidə, həyat hekayələri, müsahibələr, obyektiv sorğu, standart testlər və s. aid edilə bilər. Ümumiyyətlə, istedadlı şagirdlərin aşkarlanmasında prinsipə iki növ prosedür istifadə olunur: əsas və əlavə prosedurlar (Bəylərov, 2008: 17).

Birinci qrup prosedurlar şəxsi və ailə tarixçəsinə əsaslanır. Buraya sorğular, müsahibələrdən əldə olunmuş məlumatlar aiddir. Əlavə prosedurlar isə mühüm intellektual bacarıqları ölçən testlərdən ibarətdir. Testlərin tətbiqi zamanı bəzi amillər nəzərdə saxlanılmalıdır:

- heç bir halda testin həlli zamanı kömək və ya müdaxilə etməmək;
- nəticələrin məxfiliyinin qorunmasına diqqət yetirmək;
- nəticələrin valideynlərə çatdırılması;
- testin uyğun vaxtda, əlverişli şəraitdə yerinə yetirilməsi və s.

Əl Horub istedadlı şagirdləri müəyyən etmək üçün çoxölçülü model təklif etmişdir. Renzulli kimi o da psixometrik test nəticələrinin dinamik və qeyri-rəsmi qiymətləndirmələrlə birlikdə istifadəsini, eyni zamanda, valideynlər, müəllimlər və şagirdlərdən məlumat toplanılmasını irəli sürüb (Efklides, 2019: 62).

Hazırda qabiliyyəti müəyyən etmək və qiymətləndirmək üçün bir sıra üsullar mövcuddur. Bu yanaşmalar intellektual istedadı təzahür etdirməyə yönəlmişdir. Tez-tez istifadə olunan identifikasiya vasitələri ənənəvi və qeyri-ənənəvi olmaqla iki qrupa bölünür.

Birinci qrupa intellekt testləri, müvəffəqiyyət testləri, Qabiliyyət imtahanları (Aptitude Tests), qiymətlər və müəllim məsləhətləri aiddir.

Qeyri-ənənəvi vasitələr qeyri-şifahi qabiliyyət testləri, yaradıcılıq testləri, portfoliolar, valideynlərin, həmyaşdların tövsiyələrindən ibarətdir. Onlardan istifadədə əsas məqsəd yalnız yüksək istedadlıları

müəyyən etmək deyil, həm də akademik, bədii və liderlik daxil olmaqla konkret bir sahədə inkişaf etməmiş potensial nümayiş etdirən tələbələri aşkar etməkdir (Kimberly, 2005: 49).

Xüsusi istedadla malik şagirdlərlə onların müəllimləri arasında olan şəxsiyyətlərarası münasibət unikaldır. Onlar əqli cəhətdən yüksək inkişaf etmiş olsalar da istedadlı uşaqların sosial-emosional inkişafı öz psixoloji yaşlarına uyğundur. Bu asinxron inkişaf istedadlı uşağın yetkinlik səviyyəsinin tez-tez idrak səviyyəsinə uyğun olması gözlənilməli üçün böyüklərlə qarşılıqlı əlaqədə problemlər yarada bilər. Bundan əlavə, istedadlı uşaqların mükəmməliyyətçilik sindromundan əziyyət çəkmək ehtimalları var ki, bu da öz növbəsində onları müvəffəqiyyətsizliyə apara bilər. Mükəmməliyyətçilik istedadla əlaqəli bəlkə də ən çox yayılmış və eyni zamanda ən çox diqqətdən kənar qalan xüsusiyyətdir. Bu, qabiliyyətli şagirdlərin 89 faizinə mənfi təsir göstərə bilər. Mükəmməliyyətçilik meylləri sinifdə tapşırığın başlanmasına həvəsizlik, tamamlanmış tapşırıqları gecikdirmək və ya vermək istəməmək, düzgün cavab verilmədiyi təqdirdə iştirak etmək istəməmək kimi hallarda özünü göstərir.

Çox vaxt istedadlı uşaqlar özləri və ya başqaları tərəfindən qoyulan qeyri-real gözləntiləri doğrultmaq ehtiyacında olurlar. Gözlənilən ümidləri doğrultmamaq onlar üçün müxtəlif problemlərlə nəticələnə bilər. Bu problemlər müvəffəqiyyətsizlikdən depressiyaya və digər daha ciddi şəxsiyyət pozğunluqlarına qədər dəyişir. Bütün bu deyilənlərə əsasən bizə aydın olur ki, məktəbdə müəllimlər üçün istedadlı uşaqlarla səmərəli münasibət qurmaq kritik və eyni zamanda onların qeyri-istedadlı həmyaşıdlarından daha çətindir. İstedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlər onların ehtiyaclarına cavab verib-vermədiyini nəzərə alaraq sinifdə qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyətlərin miqyasını müəyyən etməlidirlər. İndi təlim prosesində müəllimlərin rolu, mövqeyi tamamilə dəyişməkdədir. Onlar yalnız yeni bilikləri ötürür, eyni zamanda öyrənənlərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün skaffolding funksiyasını yerinə yetirir.

Feldhusenin müəllimlərin istedadlı uşaqlar üçün malik olmalı olduğu xüsusiyyətlər haqqında irəli sürdüyü nəzəriyyəyə əsaslanaraq üç cəhət mövcuddur:

- fəlsəfi fikirlər;
- peşəkar meyllər;
- şəxsi atributlar (Məmmədova, 2014: 97).

Fəlsəfi fikirlərdə ən vacib sayılan ölçülərə hörmət, məsuliyyət, çeviklik, empatiya və fərdi fərqlərə bağlılıq daxildir. Peşəkar meyllərin ölçülərinə təşkilatçılıq, həvəs, əlçatanlıq, əməkdaşlıq və rəhbərlik aiddir. Yüksək talantlı uşaqlarla iş zamanı bir sıra çətinliklər yaranır ki, bunların başlıca səbəbi müəllim pedaqoqların onların təlim prosesinə dair psixoloji hazırlığının olmamasıdır. Bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, sərt və sistematik məktəb təlimi uşaqların bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir edir. Bu təsirin xarakteri müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən və şagirdlərin yaş psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. İstedadlı uşaqlar ilk baxışda digər həmyaşıdlarından fərqlənmirlər. Onları aşkar etmək xüsusi bilik və bacarıqlar tələb edir. Əksər müəllimlər belə öyrənənləri fərqləndirməyin elə də mürəkkəb olmadığını hesab edir. Onlarla iş zamanı yüksək məmnunluq hissinin yaranması bunu sübut edir.

Ümumtəhsil müəssisələrində oxuyan istedadlı şagirdlərin fəaliyyətində meydana çıxan çətinliklər birbaşa müəllim pedaqoqdan, onun şəxsi keyfiyyətlərindən və təcrübəsindən asılıdır. Bu baxımdan, məhz istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllim şəxsiyyəti daim araşdırılan mövzulardan olmuşdur. M.M.Kaşanova, E.L.Yakovlev, A.M.Matyuşkin və digər alimlər öz əsərlərində məsələni işıqlandırmışdır. Onlar arasında belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, istedadlı uşaqlarda hansısa bacarığın təkmilləşdirilməsi onlara rəhbərlik edən müəllimin prosesə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Müəllim bu yolda şagirdi ruhlandırır, onu həvəsləndirməyə çalışırsa, əvəzində həmin şagirdin fəaliyyətində böyük ehtimalla irəliləyiş müşahidə olunacaqdır (Bəylərov, 2008: 20).

B.Q.Anayev belə nəticəyə gəlmişdir ki, yalnız yüksək pedaqoji səriştəyə malik müəllimlər sinifdə gizli istedadları aşkara çıxara və onlarla işləyə bilər. Bir çox tədqiqatçılar hazırkı müəllimlərin şagird fəaliyyətinin yalnız kəmiyyətini ölçməyə, onu qiymətləndirməyə maraqlı olduqlarını təsdiq edir. Onlar öyrənənlərin yaradıcılıq və başqa intellektual bacarıqlarını çox vaxt görməzdən gəlirlər. Təlimdə şagirdlərin akademik nailiyyəti onlar üçün daha çox önəm daşıyır (Knyaginina, Yanbarisova, 2019: 291).

Müasir dövrdə istedadlı şagirdlərin aşkar edilməsi, onların qabiliyyətlərinin inkişafı birbaşa əlaqədə olduqları müəllimdən asılıdır. Belə ki, bu uşaqlarla işləyən müəllim şəxsiyyətində bir sıra keyfiyyətlər öz əksini tapmalıdır ki, proses uğurla irəliləsin. Bura müəllimin peşəkar hazırlıq səviyyəsi, vəzifə və öhdəliklərini yerinə yetirmə səriştəsi, işində özgüvən hissənin olması və s. daxildir. İstedadlı uşaqlarla işləyən müəllimin sinifdə dərs müddətində sərgilədiyi əməllər və davranışı onun fəaliyyətinə verdiyi önəmi əks etdirir. Müəllimin tətbiq etdiyi metodlar, üsullar, fəal təlim mühitini necə formalaşdırması, öyrənənlərin fərdi, yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması istedadlı şagirdlərin növbəti inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə öz təsirini göstərir. Müəllimin uşaqlara olan münasibəti, onlara fərd kimi yanaşması, şagird şəxsiyyətinə bəslədiyi hörmət hər iki tərəf arasında sağlam psixoloji ünsiyyət atmosferi formalaşdırır. İstedadlı uşaqların müəllimi ilk öncə öz tədris etdiyi fənni dərindən bilməli və təlimdə həmin bilikləri onlara ötürməyi bacarmalıdır. Müəllimin sinifdə istifadə etdiyi iş üslubu da metodik baxımdan vacibdir. Məlumdur ki, uzun illərdən bəri müəllimiyönümlü yanaşmanın nümayəndələri avtoritar üslubu yüksək qiymətləndirmiş və onun tətbiqi nəticəsində şagird üzərində hərtərəfli nəzarət əldə etmişlər. Lakin bu yanaşma müasir təlimdə öz uğursuzluğunu sübut etmişdir. İstedadlı şagirdlər də belə bir mühitdə qarşılıqlı əlaqədə ola bilməz, onlar yaradıcı fəaliyyətdən məhrum olar.

Bunun əksi olan demokratik üslub isə daha səmərəli nəticələrə nail olmağa kömək edir. Onun yalnız xüsusi talantlı uşaqlarla münasibətdə deyil, ümumiyyətlə, tədris prosesində bütün öyrənənlərlə ünsiyyət zamanı tətbiq edilməsi tövsiyyə olunur (Rollins, Mursky, 2009: 25). Bu üslub təhsildə həm müəllimin, həm də şagirdin bərabərhüquqlu iştirakını mümkünləşdirir. İki tərəf arasında sağlam əməkdaşlıq mühiti formalaşır və onlar bir-birlərinə hörmət və həssaslıqla yanaşırlar. İstedadlı şagirdlərin ehtiyac duyduqları fəallıq imkanının olması üçün məhz demokratik üslubdan faydalanmaq labüddür. Onun tətbiqi nəticəsində yaranmış təlim mühitində talantlı uşaqların yaradıcılıq qabiliyyəti və təxəyyülü dəyərləndirilir, idrakın bilik, emosional-affektiv və psixomotor sahələrinin inkişafının təmin edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

İstedadlı şagirdlərlə çalışarkən müəllim təklif və tənqidlərə açıq olmalı, bacarıqlı, bilikli fərdlərlə əlaqə zamanı narahatlıq keçirməməlidir. Onun uşaqlarla qarşılıqlı münasibəti qabiliyyətlərin optimal inkişafına yönəldilməli, köməklik, dəstək xarakteri daşmalıdır. Müəllim öz səriştəsinə və yaranan problemləri həll etmək bacarığına inam bəsləyir. Qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyət daşımağa hazırdır və eyni zamanda yüksək ləyaqət hissi nümayiş etdirməyə qadirdir. O intellektual cəhətdən öz biliklərini artırmaq üçün həvəslə çalışır başqalarından öyrənməyə özünü təhsil və özünü təkmilləşdirməyə səy göstərir (Ağayev, 2005: 204).

Belə uşaqlar psixoloji cəhətdən həddindən artıq həssas olduqları üçün pedaqoq onlara yanaşma tərzini düzgün müəyyən etməlidir. Onların maraq sahələrini bilməli, fərdi xüsusiyyətlərini ön planda tutaraq əks əlaqə yaratmalıdır. Bu uşaqlar, adətən digər həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaqda xeyli çətinlik çəkirlər.

Onlarda şəxsiyyətlərarası ünsiyyət probleminə tez-tez rast gəlinir. Kənardan onları müşahidə etdikdə qeyri-standart davranışlar nümayiş etdirdiklərini görmək mümkündür. Onların öz daxili dünyaları o qədər zəngin, təxəyyülləri dərin olur ki, başqaları ilə əlaqə yaratmağa can atırlar. Bu xüsusiyyət istedadlı şagirdləri tez-tez sinif yoldaşlarından təcrid edə bilər və nəticədə onlar özlərinə qapanar.

Təcrübə göstərir ki, istedadlı uşaqlarla işləyərkən ən vacib məqam müəllimin reflektiv mövqə tutmaq bacarığıdır. V.Panovun da qeyd etdiyi kimi başqalarını olduğu kimi qəbul etmək talantlı şagirdlərlə işin ən mühüm prinsiplərindən biridir. Pedaqoq ilk növbədə, qarşısındakı şagirdi bir fərd olaraq görür, onun xarakterik psixoloji xüsusiyyətlərini dəyişmədən işini planlaşdırır. Şagird və müəllim bir-birinə münasibətdə bərabərhüquqlu tərəfdaş, təhsil məkanında birgə fəaliyyətin iştirakçıları kimi çıxış edirlər.

Müəllimlərin peşəkar və şəxsi mövqeyinin formalaşması böyük önəm daşıyır. İstedadlı uşaqların tərbiyəsi və inkişafının psixoloji, didaktik və digər xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlarla işləmək üçün müəllim hazırlığının əsas tələbi pedaqoji şüurun dəyişməsidir. Məhz bu, müəllimlik sahəsində əvəllər formalaşmış qavrayış stereotiplərini (şagird, təhsil prosesi və özü haqqında)

ünsiyyət və davranış qarşılıqlı təsir üsullarının yenilənməsi ilə həyata keçə bilər. Talantlı uşaqlar özləri də bilmədən davranışları ilə qeyri-standart vəziyyətlər yarada bilər. Onların həlli üçün köhnəlmiş müəllim rolları nəinki faydasızdır, hətta uşaqlar üçün zərərliyə bilər. Ənənəvi müəllim şüurunun ən çox yayılmış stereotiplərindən biri ondan ibarətdir ki, şagird təhsil prosesinin fəal subyekti deyil, ilkin olaraq, pedaqoji təsir obyektinə kimi qəbul edilir.

Belə uşaqlarla əlaqədə olan təlimçilər bəzi nüansları nəzərə almalıdır:

- İstedad anlayışı haqqında məlumatlı olmalı;
- Müxtəlif növ istedad sahiblərinin öyrənilməsi, onların inkişafı barədə biliklər;
- İntellektin müxtəlif növləri;
- Səmərəli təlim və fərdi proqramlar yaratmaq üçün lazım olan bacarıqlar;
- Audio, vizual, kinestetik öyrənmələr;
- Şagirdlərin öyrənməsinə maneə yaradan və onları motivasiya edən amillər;
- Beynin sağ və sol yarımkürələrinin fəaliyyəti (Van Tassel-Baska, Stambaugh, 2005: 212).

Təlim prosesində müəllim düzgün vaxt bölgüsü ilə maksimum şəkildə uşaqların fəallığını təmin etməyə çalışır. Dərsdə şagirdlərin danışıq müddəti müəllimdən çox olur. Pedaqoq onlara istiqamətləndirici suallar verməklə müzakirələrə qoşulmağa, öz fikir və mövqelərini bildirməyə həvəsləndirir. Bir çox sinif təcrübəsindən aydın olmuşdur ki, müəllimlər şagirdlərə sual ünvanlayır, ancaq onlar cavablarını bildirərkən pedaqoqun müdaxiləsi ilə qarşılaşırlar. İstedadlı şagirdlərlə işləyən zaman nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, müəllim yalnız bilik mənbəyi rolunu oynamır, həmçinin psixoterapevt kimi uşaqları müşahidə edir, onların cavablarını diqqətlə dinləyərək qəbul edir və analiz aparır (Tirri, 2011: 61).

Nəticə

Ümumiyyətlə, istedadlı uşaqla müəllim arasında düzgün pedaqoji münasibətlərin qurulması olduqca məsuliyyətli və çətin prosesdir. Pedaqoq işini təşkil edərkən valideynlərlə, eyni zamanda psixoloqla yaxından əlaqə saxlamalıdır.

Uşaq davranışında müşahidə edilən hər hansı müsbət və ya mənfi dəyişiklik barədə valideynlər məlumatlandırılmalıdır. Şagirdin növbəti fəaliyyət sxemi haqqında qərar qəbul etmək, təlim proqramında təkmilləşdirmələr həyata keçirmək üçün mütəmadi olaraq məktəb psixoloqu, həmçinin metodistlə məsləhətləşmək lazımdır. Vaxtaşırı valideyn iclaslarının və görüşlərin keçirilməsi də müəllimə istedadlı şagirdlə işini planlaşdırmağa və əlverişli ünsiyyət mühiti yaratmağa kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. İstedad və qabiliyyət anlayışlarının mahiyyəti haqqında. (2009). Pedaqoji Universitet Xəbərləri, № 1, s.220-223.
2. İstedad probleminin pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu. (2010). Dil və ədəbiyyat, 2 (73), s.309-311.
3. Barbara, A.L. (1996). Serving others hooks gifted students on learning. Educational leadership, № 5, p.70-74.
4. Bəylərov, E.B. (2008). İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı. Bakı: Aspoliqraf, 268 s.
5. Efklides, A. (2019). Gifted students and self-regulated learning: The MASRL model and its implications for SRL. High ability studies, № 30, p.79-102.
6. Kimberly, M.N. (2005). Exploring the intersections of sociocultural theory and gifted education. The journal of secondary gifted education. №1, p.48-55.
7. Məmmədova, S.K. (2014). Naxçıvan Muxtar Respublikasında İstedadlı Şagirdlərlə Aparılan İşlər. Naxçıvan: Əcəmi, 104 s.
8. Knyaginina, N.V., Yanbarisova, D.M. (2019). Supporting talented youth. Russian Social Science Review. № 4, p.292-313.
9. Rollins, K., Mursky, C. (2009). Rtl models for gifted children. Gifted Child Today. № 3, p.20-30.
10. Ağayev, Ə.Ə. (2005). Azərbaycan şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa, 521 s.

11. Van Tassel-Baska, J., Stambaugh, T. (2005). Challenges and possibilities for serving gifted learners in the regular classroom. *Theory Into Practice*, p.211-217.
12. Tirri, K.A. (2011). Combining excellence and ethics: Implications for moral education for the gifted. Helsinki: Roesper Review. № 1, p.59-64.

Göndərilib: 01.05.2023

Qəbul edilib: 22.06.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/42-46>

Aygün İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti
aygun.ismailova.1999@bk.ru

YENİ DÜNYA NİZAMININ FORMALAŞMASINDA TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN ROLU

Xülasə

Bu məqalə Yeni Dünya Nizamının formalaşmasında türkdilli dövlətlərin rolunu araşdırır. Şərqi Avropadan Mərkəzi Asiyaya qədər geniş bir regionda yayılmış bu dövlətlər onların geosiyasi mövqeyinə və strateji əhəmiyyətinə təsir göstərmiş zəngin və çoxşaxəli tarixə malikdir. Onların inkişaf edən qlobal nizama verdiyi töhfələri anlamaq müasir beynəlxalq münasibətlərin dinamikasını dərk etmək üçün vacibdir.

Açar sözlər: *türk, dünya, dövlət, formalaşma, danışıq*

Aygun Ismailova
Baku State University
aygun.ismailova.1999@bk.ru

The role of turkic-speaking states in the formation of the new world order

Abstract

This article explores the role of Turkic-speaking states in the formation of the New World Order. These states, spread across a vast region from Eastern Europe to Central Asia, have a rich and diverse history that has influenced their geopolitical positioning and strategic significance. Understanding their contributions to the evolving global order is essential for comprehending the dynamics of contemporary international relations.

Keywords: *turkic, world, state, formation, speaking*

Introduction

The formation of the New World Order has been a topic of great interest and speculation in geopolitical discussions. As the global political landscape undergoes significant transformations, the role of various regional actors becomes crucial in shaping the emerging order. Among these actors are the Turkic-speaking states, a group of nations with shared linguistic, historical, and cultural ties.

Next, we will delve into the geopolitical influence of Turkic-speaking states. Their geographical location and strategic importance have bestowed upon them a unique position in global affairs. We will explore how their possession of economic resources and control over trade routes have impacted their standing. Additionally, their energy politics and regional alliances, as well as cultural and religious ties, will be examined to provide a comprehensive understanding of their geopolitical influence.

Moving forward, the essay will analyze the specific roles played by Turkic-speaking states in the New World Order. This section will delve into their participation in international organizations, political and diplomatic initiatives, security cooperation, military alliances, and economic integration. By examining these aspects, we can discern the contributions made by these states to the shaping of the emerging global order.

The article will explore the challenges and opportunities faced by Turkic-speaking states in their pursuit of a prominent role in the New World Order. Internal dynamics and regional conflicts, the balancing of global powers and interests, economic diversification, and cultural preservation in a globalized world will be examined. These factors will shed light on the complexities and nuances that Turkic-speaking states must navigate in their quest for influence.

Lastly, the essay will conclude by summarizing the key findings and offering final thoughts on the role of Turkic-speaking states in the formation of the New World Order. It will emphasize the significance of their historical legacies, geopolitical influence, and active participation in shaping global affairs. Moreover, it will highlight the prospects and future outlook for these states, providing recommendations on how they can effectively navigate the challenges and opportunities that lie ahead.

By delving into the role of Turkic-speaking states in the formation of the New World Order, this essay aims to contribute to a more comprehensive understanding of the contemporary global political landscape. Through the examination of their historical trajectories, geopolitical influence, and specific contributions, we can gain valuable insights into the evolving dynamics of international relations.

Turkic-Speaking States' Role in the New World Order.

Turkic-speaking states, comprising nations such as Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan, and others, have been increasingly asserting their role in the formation of the New World Order. Their contributions span various domains, including politics, diplomacy, security, and economic cooperation. By actively participating in international organizations, pursuing diplomatic initiatives, forging military alliances, and engaging in regional integration projects, Turkic-speaking states have sought to shape the emerging global order.

One notable example of their involvement in international organizations is Turkey's membership in NATO (North Atlantic Treaty Organization) since 1952. As a key Turkic-speaking state with a strategic location bridging Europe and Asia, Turkey has played a significant role in promoting stability and security in the region. Its membership in NATO has allowed Turkey to influence the organization's policies and decisions, contributing to the collective defense efforts and shaping the security architecture of the New World Order (Baran, 2019: 125-130).

Additionally, Turkic-speaking states have pursued active diplomatic initiatives to advance their interests and assert their influence on the global stage. Kazakhstan, for instance, has been instrumental in fostering regional cooperation through its mediation efforts in the Astana process. The Astana talks, initiated in 2017, aimed to facilitate a political solution to the Syrian conflict by bringing together key stakeholders and promoting dialogue (International Crisis Group, 2021). Kazakhstan's engagement in such diplomatic endeavors highlights its commitment to shaping the New World Order by actively participating in conflict resolution and regional stability efforts.

Moreover, Turkic-speaking states have forged military alliances to strengthen their security posture and contribute to the global security landscape. Azerbaijan, for example, has cultivated partnerships with countries like Turkey and Israel, enhancing its defense capabilities and bolstering its regional influence. The strategic alliance between Azerbaijan and Turkey has been particularly significant, as both countries share historical, cultural, and linguistic ties (Abasov, 2019: 38-45). Their collaboration has extended beyond defense cooperation and has encompassed joint military exercises, intelligence sharing, and technological exchanges. These alliances reflect the proactive role of Turkic-speaking states in shaping the security dimensions of the New World Order.

Economic integration and development projects have also played a pivotal role in the engagement of Turkic-speaking states within the global order. The Belt and Road Initiative (BRI), led by China, has provided an avenue for these states to enhance their economic cooperation and connectivity. Kazakhstan, located at the heart of the Eurasian landmass, has actively participated in the BRI, leveraging its geographical advantage to become a key transit hub and facilitating trade and investment flows between Asia and Europe (Laruelle, 2019: 3-19). Through their involvement in such regional initiatives, Turkic-speaking states have contributed to the economic dynamics and reshaping of the New World Order.

Turkic-speaking states have actively engaged in shaping the New World Order through their participation in international organizations, diplomatic initiatives, security alliances, and economic integration projects. By leveraging their historical legacies, geopolitical positioning, and regional cooperation, these states have sought to assert their influence and contribute to the emerging global

order. Whether through Turkey's membership in NATO, Kazakhstan's mediation efforts, Azerbaijan's military alliances, or their collective engagement in projects like the Belt and Road Initiative, Turkic-speaking states have demonstrated their commitment to actively shaping the evolving dynamics of the New World Order.

Turkey's Geopolitical Positioning and Influence:

Turkey holds a unique geopolitical position, bridging Europe and Asia, which grants it significant influence in regional and global affairs. Situated at the crossroads of multiple civilizations and trade routes, Turkey has historically been a vital nexus for cultural, economic, and political interactions.

With its strategic location, Turkey has played a crucial role in various geopolitical contexts. It acts as a key transit country for energy resources, particularly as a conduit for oil and natural gas pipelines from the Middle East and Central Asia to Europe. This positioning allows Turkey to exert influence in energy geopolitics and enables it to leverage its role as an energy hub for regional cooperation and negotiation (Gurbey, 2017).

Furthermore, Turkey's geopolitical influence extends beyond energy. The country's participation in international organizations, such as NATO and the Organization of Islamic Cooperation (OIC), amplifies its voice on regional and global issues. As a member of NATO, Turkey has been an important player in the security architecture of the Euro-Atlantic region, contributing to collective defense efforts and shaping regional stability (Aras, Falk, 2016).

Moreover, Turkey's historical, cultural, and linguistic ties with Turkic-speaking states, as well as its Ottoman heritage, provide a basis for soft power projection and influence in the region. Turkey has pursued a policy of actively engaging with Turkic-speaking countries, fostering cultural, economic, and political ties. Initiatives such as the Turkic Council and the Cooperation Council of Turkic-Speaking States (CCTS) have facilitated closer cooperation among these nations, emphasizing Turkey's leadership role in the Turkic world (Toktash, 2019: 9-27).

Kazakhstan's Role as a Regional Leader:

Kazakhstan, the largest and most prosperous of the Central Asian states, has emerged as a significant regional leader with its unique geopolitical position and forward-looking policies. As an energy-rich country, Kazakhstan possesses substantial reserves of oil, gas, and minerals, making it an important player in the global energy market.

Under the leadership of President Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan has pursued a multi-vector foreign policy, actively engaging with regional and international partners. The country's initiatives, such as the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA) and the Astana process for resolving the Syrian conflict, have bolstered its standing as a trusted mediator and promoter of peace (Isaacs, 2017).

Kazakhstan has prioritized economic diversification and the development of its infrastructure, positioning itself as a hub for trade and investment in Central Asia. The country's commitment to enhancing connectivity is evident through its involvement in the Eurasian Economic Union (EAEU) and the Belt and Road Initiative (BRI). Kazakhstan's geographical location along the ancient Silk Road routes has made it a focal point for BRI projects, facilitating greater regional integration and economic cooperation (Ganiev, 2019: 1-14).

Azerbaijan's Strategic Importance in Energy Geopolitics:

Azerbaijan, situated at the crossroads of Europe and Asia, has gained strategic importance in energy geopolitics due to its significant oil and gas reserves, particularly in the Caspian Sea region. The country's successful development of the Azeri-Chirag-Gunashli and Shah Deniz oil fields, as well as the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan and Baku-Tbilisi-Erzurum pipelines, has solidified its position as a key energy supplier to global markets (Bagirli, 2018: 363-379).

Azerbaijan's energy resources and infrastructure have not only provided economic benefits but also conferred geopolitical leverage. By diversifying its export routes and engaging in energy diplomacy, Azerbaijan has reduced its dependency on any single country for energy exports,

enhancing its energy security and strengthening its negotiating power in international energy markets.

The strategic importance of Azerbaijan's energy resources extends beyond its economic significance. The country's energy exports have geopolitical implications, as they contribute to Europe's efforts to diversify its energy sources and reduce dependence on Russian supplies. Azerbaijan's role as an alternative energy supplier has led to increased cooperation with European countries, facilitating the development of energy corridors and infrastructure projects such as the Southern Gas Corridor (SGC). The SGC, consisting of pipelines that transport Azerbaijani gas to European markets, enhances Europe's energy security and reduces its vulnerability to supply disruptions (Guliyev, 2020: 185-205).

Azerbaijan's energy wealth has also influenced its diplomatic relations and regional influence. The country has pursued a balanced foreign policy, maintaining close ties with both Western and Eastern partners. It has successfully leveraged its energy resources to cultivate relationships with major global actors, including the European Union, the United States, and Turkey. Azerbaijan's strategic partnerships and energy diplomacy have positioned it as an important player in regional affairs and have contributed to its overall geopolitical significance (Bagirli, Aslanova, 2018: 103-115).

Turkic-Speaking States' Cooperation in the Belt and Road Initiative:

The Belt and Road Initiative (BRI), proposed by China, presents opportunities for Turkic-speaking states to enhance their economic cooperation and connectivity. Several Turkic-speaking countries, including Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan, are part of the BRI and actively participate in its projects. These initiatives aim to improve infrastructure, facilitate trade, and promote people-to-people exchanges across a vast region encompassing Asia, Europe, and Africa.

Kazakhstan, as a key participant in the BRI, plays a crucial role in connecting China with Europe through various transportation corridors, such as the China-Kazakhstan Railway. The country's geographical location and existing infrastructure make it a natural transit hub for goods moving between East Asia and Europe. Kazakhstan's engagement in the BRI has led to increased trade and investment flows, boosting its economic growth and regional integration (Laruelle, 2019: 3-19).

Other Turkic-speaking states, such as Uzbekistan and Kyrgyzstan, have also embraced the BRI, recognizing the potential for economic development and improved connectivity. They have actively pursued infrastructure projects, including the construction of roads, railways, and energy pipelines, to enhance regional integration and unlock the full potential of their economies (Yakubov, 2020: 1-21).

The cooperation of Turkic-speaking states in the BRI not only strengthens their economic ties with China but also promotes greater regional integration. By aligning their development strategies with the BRI, these states aim to harness the economic benefits of enhanced connectivity, attract foreign investment, and diversify their economies. The BRI provides a platform for Turkic-speaking states to expand their influence, boost trade, and foster people-to-people exchanges, contributing to their participation in the New World Order.

Conclusion

In conclusion, Turkey's geopolitical positioning and influence stem from its strategic location, historical legacies, and active engagement in regional and global affairs. Kazakhstan has established itself as a regional leader through its multi-vector foreign policy, economic diversification efforts, and participation in regional integration projects. Azerbaijan's strategic importance in energy geopolitics arises from its abundant energy resources, infrastructure development, and diplomatic relations. The cooperation of Turkic-speaking states in the Belt and Road Initiative further strengthens their economic ties, connectivity, and regional integration, contributing to their role in the emerging New World Order. These factors collectively shape the contributions of Turkic-speaking states to the evolving dynamics of the global order.

References

1. Baran, Z. (2019). NATO membership and its implications for Turkey's foreign policy. *European Journal of Science and Technology*, 12, p.125-130.
2. International Crisis Group. (2021). Kazakhstan's role in peacemaking: From the Syrian conflict to Central Asia. Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/kazakhstan/238-kazakhstans-role-peacemaking-syrian-conflict-central-asia>
3. Abasov, F. (2019). Azerbaijan's strategic alliance with Turkey: A multidimensional partnership. *Eurasian Journal of Social Sciences*, 7(1), p.38-45.
4. Laruelle, M. (2019). The Eurasian Economic Union and the Belt and Road Initiative: Complementarity, competition, or cooperation? *China and Eurasia Forum Quarterly*, 17(2), p.3-19.
5. Gurbey, G. (2017). Turkey's energy geopolitics: Dreams and realities. *Insight Turkey*, 19(2), p.135-157.
6. Aras, B., Falk, R. (2016). Turkey and the new geopolitics: From the Balkans to Western China. Rowman, Littlefield.
7. Toktash, Ş. (2019). Turkey's emerging global role: Challenges and prospects. *Insight Turkey*, 21(1), p.9-27.
8. Isaacs, R.H. (2017). Nazarbayev and the building of Kazakhstan: From coal miner to regional leader. Rowman, Littlefield.
9. Ganiev, I. (2019). Kazakhstan and the Belt and Road Initiative: Economic rationale and political implications. *Journal of Eurasian Studies*, 10(1), p.1-14.
10. Bagirli, F. (2018). Azerbaijan's energy strategy: Diversification, cooperation, and geopolitics. *Journal of Black Sea Studies*, 21(3), p.363-379.
11. Guliyev, F. (2020). Azerbaijan's energy diplomacy: A pragmatic approach. In *Azerbaijan and its neighbors: Dynamics of conflict and cooperation*, p.185-205. Palgrave Macmillan.
12. Bagirli, F., Aslanova, L. (2018). Azerbaijan's foreign policy and energy diplomacy. *Central Asia and the Caucasus*, 19(4), p.103-115.
13. Yakubov, I. (2020). Uzbekistan's accession to the Belt and Road Initiative: Implications for regional connectivity and integration. *Central Asian Affairs*, 7(1), p.1-21.

Received: 13.05.2023

Accepted: 02.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/47-52>

İrada Mammadova
Baku Engineering University
imemmedova@beu.edu.az

CRITICAL PEDAGOGY: GURANTEE OF QUALITY EDUCATION

Abstract

One of the most important goals of teaching in the 21st century is the development of students' critical thinking skills and thus, create well-rounded, globally-minded citizens for the society. Critical pedagogy is a vital learning strategy designed to strengthen students' skills in analysis, assessment and reconstruction. Teachers are busy in the classroom today; they are preparing the student for high-stakes challenges. As a result, teaching is more often focused on testing rather than knowledge. This article aims to draw attention to the concept of critical pedagogy, the importance of applying critical strategies in the classroom and how these teaching methods positively influence students' thinking and learning. Finally, the paper argues that classroom teachers should use critical pedagogy in the classroom to prepare students to acquire critical thinking skills and help create a just society.

Keywords: *critical pedagogy, critical thinking, education, student, quality, strategy*

İradə Məmmədova
Bakı Mühəndislik Universiteti
imemmedova@beu.edu.az

Tənqidi pedaqogika: keyfiyyətli təhsilin təminatı

Xülasə

XXI əsrdə təhsilin ən mühüm məqsədlərindən biri tələbələrin tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və beləliklə, cəmiyyət üçün hərtərəfli, qlobal düşüncəli vətəndaşlar yetişdirməkdir. Tənqidi Pedaqogika tələbələrin təhlil, qiymətləndirmə və yenidənqurma bacarıqlarını gücləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş mühüm öyrənmə strategiyasıdır. Müəllimlər bu gün sinifdə məşğuldur; tələbəni ciddi sınaqlara hazırlayırlar. Nəticə etibarilə, tədris bilik əldə etməkdən daha çox sınaqdan keçir. Bu məqalə diqqəti tənqidi pedaqogika anlayışına, sinifdə tənqidi strategiyaların tətbiqinin əhəmiyyətinə və bu tədris metodlarının şagirdin təfəkkür və öyrənməsinə necə müsbət təsir etdiyinə yönəltmək məqsədi daşıyır. Nəhayət, məqalə iddia edir ki, sinif müəllimləri tələbələrə tənqidi düşünmə bacarıqları əldə etməyə hazırlamaq və ədalətli cəmiyyətin yaradılmasına kömək etmək üçün sinifdə tənqidi pedaqogikadan istifadə etməlidirlər.

Açar sözlər: *tənqidi pedaqogika, tənqidi düşüncə, təhsil, tələbə, keyfiyyət, strategiya*

Introduction

“Critical thinking is that mode of thinking – about any subject, content, or problem – in which the thinker improves the quality of his or her thinking by skillfully analyzing, assessing, and reconstructing it. Critical thinking is self-directed, self-disciplined, self-monitored, and self-corrective thinking” (The Center for Critical Thinking). In other words, “Critical thinking is thinking about your thinking, while you’re thinking, in order to make your thinking better” -Richard Paul.

Critical pedagogy originated in the Frankfurt School and related to scholarly concerns about ideology and principles of education. According to Mahmoudi, Khoshnood, and Babael (Mahmoudi, Khoshnood, Babael, 2014: 86-92), Habermas, Horkheimer, Adorno, and Gramsci were the pioneers of Critical Theory movements.

Paulo Freire gave a new birth to the movement of critical thinking and introduced critical pedagogy into the mainstream of education. He became an iconic figure in modern education thanks to his critical pedagogical movement. The bitter experience at home, in Brazil, inspired him to look for a way out, to break the silence of students. He noticed that the students were passive learners in the classroom. They had no voice and no choice. They memorized what their teacher had given them. It was teacher-oriented education, and Freire defined it as a "banking concept of education", a system in which teachers simply put their knowledge into the heads of students (Freire, 2016: 73).

According to Freire (1970: "Pedagogy of the Oppressed") in traditional education, teachers use:

- "Narration" and the banking model
- Students are "receptacles" to be filled by the teacher
- » "The teacher is the Subject of the learning process, while the pupils are mere objects" (p. 69).
- » Remedy: dialogue and what would become known as "critical pedagogy"

Lessons involve critical thinking and encourage questioning and possibly even challenging the status quo (Gieve, 1998). Goal is to challenge oppression and subordination (Kanpol, 1998). Instead of defining what students should know, critical pedagogy asks students why they should know.

Critical pedagogy is an effective strategy aimed at improving students' ability to think critically and creating positive changes in student behavior. This is a strategy that increases students' awareness, understanding and judgment. This gives students the opportunity to speak in class. Freire (2001) defined critical pedagogy as a critical approach to education, emphasizing the importance of students actively participating in the learning process, as well as having the opportunity to find and develop their own opinions and positions. Kaya and Kaya (Kaya, Kaya, 2017: 181-190) explain that critical pedagogy is a concept that addresses the problem of education and the education system itself. The goal of critical pedagogy is to signal how issues of audience opinion, authority, and evaluation can actively work to create schools in an environment in which teachers and students can question the relationship between theory and practice, critical analysis and common sense, learning and social change (182 p.).

Critical thinking is considered to be one of the significant skills of the 21st century. It promotes:

- ✓ Problem-solving
- ✓ Lifelong learning
- ✓ Autonomy, the ability to work independently
- ✓ Collaboration, the ability to work on teams
- ✓ Multi-perspective thinking, seeing the world through someone else's eyes
- ✓ Employment
- ✓ Making the world a better place

How do we promote critical thinking in our students?

When the issue is critical thinking, it is important to touch Bloom's taxonomy.

Bloom's taxonomy is a set of three hierarchical models used to classify educational learning goals by levels of complexity and specificity. The three lists cover the learning objectives in the cognitive, affective and psychomotor spheres. The list of cognitive domains has been the main focus of most traditional educational programs and is often used to structure learning goals, assessments, and activities.

The models were named after Benjamin Bloom, who chaired the committee of educators that devised the taxonomy. He also edited the first volume of the standard text, *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals* (Uddin, 2019: 109-119; Breunig, 2005: 106-122).

Bloom categorizes cognitive activity based on level of difficulty, from lower-order thinking skills to higher-order. The taxonomy was revised in 2001 by Anderson & Krathwohl.

Bloom's taxonomy serves as the basis for many learning philosophies, in particular those that focus more on skills rather than content. These teachers view content as a vessel for learning skills. The emphasis on higher-order thinking inherent in such philosophies is based on the upper levels of taxonomy, including application, analysis, synthesis and evaluation. Bloom's taxonomy can be used

as a teaching tool to help balance assessment and assessment-based questions in assignments, texts and classroom activities to ensure that all types of thinking are used in student learning, including aspects of information retrieval (Wikipedia).

Some critical thinking methods.

Dialogical Method.

Dialogue is necessary for education to create interaction between teachers and students, as well as between students and other students. Freire (2016) argued: "Only dialogue that requires critical thinking is also capable of generating critical thinking. There is no communication without dialogue, and there can be no real education without communication" (p. 92). The dialogue brings the interlocutors closer and helps to find out the facts. According to Freire (2016), some prerequisites are needed for classroom dialogue.

Dialogue gives voice to the student, and this is a way to break the silent nature of the students and the teacher's monologue. According to Freire (2016), through love, humanity and faith, both the teacher and the student come to a horizontal relationship and strengthen mutual trust, which helps lead to logical consequences (p. 91). Lyle (Lyle, 2008: 22-240) defines the dialogic approach as a means of increasing student engagement at a deeper level and improving the quality of interaction in the classroom. The dialogical approaches proposed by Freire are the most effective teaching method for increasing students' ability to think critically. This creates a two-way communication in which the student and the teacher take an active part. Shih (Shih, 2018: 64-70) says that Freire advocates for teachers and students to have a dialogue on an equal footing, and not for teachers to have absolute power.

When there is love, humanity and faith between the interlocutors, good cooperation is formed, which allows the interlocutors to engage in critical analysis. Freire's dialogic approach is not a new method in teaching. In ancient Athens, Socrates taught people through dialogue. The Socratic method is still the most reliable learning strategy in the development of critical thinking. In this method, the teacher asks the students a question, but does not give an answer. The teacher helps students find the exact answer through critical thinking and research. The dialogic approaches proposed by Freire offer an effective learning strategy to enhance students' ability to think critically (Duhaylongsod, Snow, Sellan, Donovan, 2015: 587-608).

Problem-Solving Strategy.

Freire presented a problem-setting strategy to replace the banking concept of education. Problem-based learning is widely used in Singapore. The country is one of the leading countries in the field of education. The problem-setting strategy helps students to think in an orderly manner in search of the best solution to any problem. Students first solve the problem, then brainstorm and come up with an initial solution. After that, students analyze the first answer and come to a final decision.

During this process, students acquire higher-order thinking skills using Bloom's taxonomy. Freire (2016) classified problem-setting learning as a transformation tool. In problem-based learning, people develop their ability to critically perceive how they exist in the world they are in: they begin to see the world not as a static reality, but as a reality in the process, in transformation (page 83).

Connecting Learning with Real Life Situations.

Freire's banking concept of education shows how far learning is from the real life situation. Students remember only what is transmitted by the teacher. This memorization does not bring any tangible learning result in the student's life. Dewey (1902) made his observation about how far the curriculum and education are from the children's world. There is no connection between the child's education and his real life situation. This type of training has a minimal impact on improving students' critical thinking. There is no self-realization and critical awareness in education, which cannot be connected with a real life situation. Dewey (1902) said: "There is some gap (as opposed to degree) between the child's experience and the different form of the subject that makes up the course of study" (p. 11).

Engaging Students with Out-of-Book Activities.

Improving the critical consciousness of students depends on the teacher. The teacher can plan lessons depending on the abilities of the students. The teacher knows the students well and can develop a classroom strategy that can increase students' critical awareness. A free and fair classroom environment and communication are essential for learning, creating a space where students are not afraid to ask any questions. Such an environment helps the student to be an active student, while the banking concept of education makes the student a passive student. Freire (2016) compared the banking concept classroom to an ivory tower that has nothing to do with students. Ms. Clifford and Ms. Friesen, two open-classroom teachers at the University of Calgary Elementary School, Canada, demonstrated their creativity to enhance the critical thinking ability of six- to seven-year-olds. Clifford and Friesen (Clifford, Freisen, 1993: 339-358) describe their students as follows: Ten students are learning a second language. One child was in a wheelchair, several had such serious behavior problems that social workers, psychologists and psychiatrists attracted attention even before the children went to first grade. Some were identified as gifted, others as unable to learn (340 p.).

Once a week they had time for storytelling. The authors gave an example of how a simple story about Rumpelstiltskin captivated their students. These six- and seven-year-old students discussed some critical issues and actively argued after the story. Students raised questions about whether parents can put children in danger, whether people can ask for help without expecting anything in return, whether a parent can give their child away. The authors were amazed by the conversation of these six- to seven-year-olds.

Hands-on-Study Activities.

Paul (1994) engaged his third graders in practical classes to improve their critical thinking. The author and his students staged a "Sweet CakeTown" right in the classroom. They opened a Fidelity bank, a toy store, a Value Plus clothing store, an art gallery and a Sweet Cake Zoo and showed their effectiveness in doing the job correctly. Students could apply for any job, explaining their suitability for this job (Kincheloe, 1993). Paul (1994) wrote: In the last ten minutes of each day, each child assessed their "position to be a good student" by filling out a payroll. At the top half of the payslip was a table that students had to fill out, with one column for each day of the week and a row for each aspect of the "position to be a student": their school work, their behavior, and the work of the government. Based on their self-assessment, the students wrote how much they should be paid in accordance with the rules. On Friday afternoon, I paid the students, and then they had the opportunity to buy the use of classes. Prior to that, they were required to pay rent for a desk and taxes on the municipal salary (313 p.) 117 The author's educational activity united the community, and even a student with a low score showed academic performance, and at the end of the school year all students received a good report card (Lather, 2005: 487-497).

Problem-Solving, Puzzles.

- Give different problems to different students.
- Allow for open-ended solutions (more than one "right" answer).
- Encourage respect for other points of view and ways of thinking.
- Let students create puzzles and problems, too.

Survival Activity.

• You and your friends have just survived a plane crash. Both the pilot and co-pilot were killed in the crash. It is mid-January, and you are in Northern Canada. The temperature is 10 below zero. There is so much snow, and you're in the woods. The nearest town is 20 kilometers away. You are all dressed in city clothes appropriate for a business meeting.

You managed to save the following items:

- A ball of steel wool
- A small axe
- A pistol
- A can of shortening

- Newspapers (one per person)
- Cigarette lighter
- Extra shirt and pants for each survivor
- 20 x 20 ft. piece of canvas
- An air map made of plastic
- Whiskey
- A compass
- Chocolate (one per person)

Directions: List the most important items in order of importance for your survival.

- Number 1 is the most important and 12 is the least important.
- Why are they the most important?

Conclusion

To help students create knowledge with deep understanding, teachers should use critical pedagogy in the classroom. Moreover, critical pedagogy is not a new teaching and learning strategy. From Socrates to many of today's outstanding educators have used a variety of student-centered learning approaches to help students by involving them in learning and knowledge creation.

Raising students' critical awareness is the goal of education, and teachers are the most important adults who guide students and can inspire them to learn for life. Freire's pedagogical theories are designed for the critical consciousness of students. Freire wanted education to lift the curtain between the privileged class and the disadvantaged groups of society. All students will have equal access and equal opportunities in education, and there will be no social differences among students. There will be no more social and cultural hegemony. A class teacher who knows the students well should develop a lesson plan that will help to involve students in educational activities using the dialogic method. The design should include a strategy in the classroom about how students will engage in dialogue to find a solution to a given problem. A dialogue between a student and a student or between a student and a teacher will make it possible to make a clear and informed decision on this issue. The teacher will play the role of facilitator or support so that students come to the right conclusion. A dialogical approach under the guidance of a teacher will help students achieve the development of thinking with openness and argumentation.

The teacher should not assume that knowledge is hidden only in the content of the curriculum. The teacher can use many other resources, such as storytelling, staging, and cultural presentations of students. These types of resources support students by allowing them to be creative and think consciously. In addition, a teacher can create a classroom community in which students can play different roles and have the opportunity to use their knowledge to gain more knowledge.

References

1. Mahmoudi, A., Khoshnood, A., Babael, A. (2014). Paulo Freire's critical pedagogy and its implication in curriculum planning. *Journal of Education and Practices*, 5(14), p.86-92.
2. Freire, P. (2016). *Pedagogy of the oppressed*. New York; Bloomsbury Freire, P. (2001). *Pedagogy of freedom: ethics, democracy, and civic courage*, Maryland; Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
3. Kaya, C., Kaya, S. (2017). Perspective teachers' education belief and their views about the principles of critical pedagogy. *Journal of Education and Learning*, 6 (4), p.181-190.
4. Uddin, M.S. (2019). Critical Pedagogy and its Implication in the Classroom. *Journal of Underrepresented and Minority Progress*, Volume 3, Issue 2 (2019), p.109-119.
5. Breunig, M. (2005). Turning experiential education and critical pedagogy: Theory Into praxis. *Journal of Experiential Education*, 28(2), p.106-122.
6. Lyle, S. (2008). Dialogic teaching: Discussing theoretical contexts and reviewing Evidence from classroom practices. *Language and Education*, 22(3), p.22-240.

7. Shih, Yi-H. (2018). Some critical thinking on Paulo Freire's critical pedagogy and Its critical implication. *International Educational Studies*, 11(9), p.64-70.
8. Dewey, J. (1915). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York, Macmillian.
9. Clifford, P., Freisen, A.L. (1993). A curious plan: Managing the twelfth, *Harvard Educational Review*, 63(3), p.339-358.
10. Duhaylongsod, L., Snow, C.E., Sellan, R.L., Donovan, M.S. (2015). Towards Disciplinary literacy: Dilemmas and challenges in designing history curriculum to support middle school students. *Harvard Educational Review*, 85(4), p.587-608.
11. Kincheloe, J.L. (1993). Towards a critical politics of teacher thinking mapping the postmodern. Connecticut, Westport; Bergin, Garvey.
12. Lather, P. (2005). Critical pedagogy and its complicities: A praxis of stuck place. *Educational Theory*, 48(4), p.487-497.

Received: 17.04.2023

Accepted: 21.06.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/53-58>

Taleh Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
bakalavr
taleheliyev2020t@gmail.com

İRANIN NÜVƏ PROQRAMI ƏTRAFINDAKI PROSESLƏR

Xülasə

Məqalədə İranın nüvə proqramının inkişafı, ABŞ və digər dövlətlərin bu proqrama mövqeyi kimi mövzular tədqiq edilmişdir. XX əsrdə dünya elminin kəşf etdiyi və bəşəriyyətin qatili adlandırılan nüvə silahı ən dağıdıcı silah hesab olunur. Tarixdə yalnız bir dəfə 1945-ci il avqust 6-sı və 9-da Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərində istifadə olunmuş, nəticədə 300min insanın ölümünə səbəb olmuşdur. Nüvə silahı 80 ilə yaxın bir zamanda heç istifadə olunmamasına rəğmən beynəlxalq sülh üçün daim təhdid rolunu oynamışdır. Dağıdıcı gücünə və digər dövlətlər üzərində təsir əldə etmək istəyinə görə nüvə silahına sahib olmaq hal-hazırda bir çox dövlətin əsas maraqlarından birinə çevrilmişdir. Günümüzdə aktual siyasi mövzulardan biri də İranın nüvə proqramı və bu proqrama qarşı olan təzyiqlərdir. İran rejimi cidd-cəhdlə bu silahı əldə etmək, ABŞ və İsrail əsas aktor olmaqla Qərb dövlətləri isə buna mane olmağa çalışır.

Açar sözlər: nüvə silahı, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, embarqo, P5+1, AI

Taleh Aliyev
Baku State University
bachelors
taleheliyev2020t@gmail.com

The processes surrounding Iran's nuclear program

Abstract

The article examines topics such as the development of Iran's nuclear program, the position of the United States and other countries on this program. The nuclear weapon discovered by world science in the 20th century and called the killer of mankind is considered the most destructive weapon. Only once in history, on August 6 and 9, 1945 it was used in the Japanese cities of Hiroshima and Nagasaki, resulting in the death of 300,000 people. Despite the fact that nuclear weapons have not been used for nearly 80 years, they have always played the role of a threat to international peace. Processing nuclear weapons has become one of the main interests of many states due to its destructive power and desire to gain influence over other states. One of the current political issues today is Iran's nuclear program and the pressures against this program. The Iranian regime is trying hard to acquire this weapon, while the Western countries, the USA and Israel being the main actors, are trying to prevent it.

Keywords: nuclear weapons, International Atomic Energy Agency, embargo, P5+1, EU

Giriş

İranın nüvə silahına sahib olmaq istəyi öz başlanğıcını hələ 1950-ci illərdən götürür. Marafı bir nüansdır ki, İranın nüvə silahın sahib olmaq istəyinə sət şəkildə qarşı gələn ABŞ Şah rejiminin nüvə proqramına dəstək vermiş və 8 dekabr 1953-cü ildə İranda Sülh üçün Atom proqramının bir hissəsi olaraq məhz ABŞ-ın köməklili ilə başladılmışdı. ABŞ-ın o zamanki prezidenti Duayt Eyzenhauer BMT-nin Baş Assambleyasındakı çıxış edərək bu proqramın məqsədinin sülh olduğunu bildirsə də zaman keçdikcə həll olunması labüd olan təhlükəli bir böhran halını aldı.

Tehran və Vaşinqton arasında rəsmi olaraq 1957-ci ildə sülh məqsədləri üçün əməkdaşlığa dair müqavilə imzalandı. Bundan 2 il sonra 1959-cu ildə Məhəmməd Rza şah Pəhləvinin tapşırığı ilə

Tehran Universitetinin tərkibində Tehran Nüvə Araşdırmalar Mərkəzi (TNAM) yaradıldı. TNAM ABŞ tərəfindən təmin edilən 5 meqavatlıq nüvə araşdırma reaktoru ilə işləməyə başladı və yüksək nisbətdə uran hazırlandı (1).

1973-cü ildə İran şahı ölkəsini müasir silahlara sahib ölkəyə çevirmək istəyirdi və o çox iddialı şəkildə bəyan etmişdi ki, yaxın gələcəkdə ölkəsi 23 min meqavat nüvə enerjisi gücünə malik atom elektrik stansiyasına sahib olacaq (Meier, 2006).

Lakin 1979-cu ildə ölkədə İslam İnqilabının baş verməsi, Atom sahəsi üzrə mütəxəssislərin ölkəni tərk etməsi və 1980-1988-ci illərdə İran-İraq müharibəsinin vurduğu iqtisadi ziyan nəticəsində İran atom enerjisi proqramını müvəqqəti dayandırmağa məcbur oldu.

Xomeyni İran idarəetməsinin başına gələrək “nə Şərq, nə Qərb, yalnız İslam Respublikası” kimi gələn müstəqillik ritorikasının ardınca, nüvə işini Qərbdən asılı vəziyyətə saldıqını əsas gətirərək dayandırdı. Lakin İran-İraq müharibəsində enerji problemi yarandıqdan sonra Xomeyni üzərində böyük təsiri olan Rəfsəncani nüvə enerjisinin vacibliyini vurğulayaraq, reaktorların yenidən qurulmasına yol açdı. Bunun üzərinə İran əvvəlcə Fransa və Almaniyadan, sonra Argentina, İsveç və Hindistandan bölgədəki obyektləri bitirməyi tələb etdi, lakin hər dəfə ABŞ-ın maneəsi ilə üzləşdi. Bundan sonra 1989-cu ildə SSRİ ilə danışıqlara başlanıldı və 1994-cü ildə kommunist blokunun dağılmasından sonra Rusiya ilə danışıqlar davam etdirildi (Kibaroglu, 2013: 3).

Nüvə proqramı ətrafındakı proseslərin kəskinləşməsi.

İrənin iqtisadiyyatına və silahlı qüvvələrinə dağıdıcı təsir göstərən İran-İraq müharibəsindən sonra 1980-ci illərin sonlarında nüvə enerjisi məsələsi yenidən İrənin gündəminə daxil oldu. İran 1990-cı illərin əvvəllərində Çin və Rusiya ilə reaktorların tikintisinə dair razılığa gəldi. Çinlə razılışma isə konkret nəticəyə gəlmədi. Yenə 1990-cı illərdə Pakistanın nüvə proqramını quran Abdulkadir Xandan alınan texniki dəstək İrənin nüvə proqramının inkişafında mühüm rol oynadı. 2002-ci ildə İran rejiminə qarşı olan Xalq Mücahidləri Təşkilatının Natanz və Ərakda gizli nüvə fəaliyyətlərini üzə çıxarması İrənin nüvə proqramını dünyanın gündəminə gətirdi və bu həmçinin Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyinin (MAQATE) İran mövzusunda daha mühüm rol oynamasına səbəb oldu (Kose, 2008: 20).

Bu məsələ ilə bağlı Atom MAQATE-nin rəsmi Tehrandan 2003-cü ilin 31 avqust tarixinədək zəruri izahatın verilməsini tələb etdi. Sonra təşkilat bu müddəti 2003-cü ilin 24 noyabrınadək uzatdı. Həmin ilin 9 iyul və 16 oktyabr tarixlərində MAQATE-nin baş direktoru Məhəmməd əl-Baradeyin Tehrana səfərləri və apardığı danışıqlar nəticəsiz qaldı. Formalaşmış şəraitdə İran ətrafında yaranmış böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılması prosesinə ABŞ-dan fərqli olaraq diplomatik tənzimlənmə metodlarına üstünlük verən Avropa İttifaqı ölkələri töhfə verməyə hazır olduqlarını bildirdilər (Nəsirov, 2018: 246).

MAQATE Ərakda böyük miqdarda zənginləşdirilmiş uran aşkar etdikdən sonra ABŞ İrənin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına (BMT TŞ) çıxarılmasını təklif etdi, lakin bu məqamda İran və Qərb arasında münasibətlər Aİ üçlüyü ilə yumşalmağa meyl etdi. MAQATE-nin Hesabatları və İrənin bu hesablara müsbət cavab verməsi ilə Aİ üçlüyünün İranla görüşləri müsbət olmuş, nəticədə, 21 oktyabr 2003-cü ildə Tehran Bəyannaməsi dərc olundu və İran MAQATE-nin tələbləri çərçivəsində uranın zənginləşdirilməsi fəaliyyətlərini dayandıracağını bəyan etmiş, 18 dekabr 2003-cü il NPT-yə Əlavə Protokol imzalamışdır. Aİ-nin böhran prosesində məqsədi, ABŞ-dan fərqli olaraq, İrəni sistemdən təcrid etmək əvəzinə, sistemə inteqrasiya etmək və “Sakitləşdirmə Siyasəti” həyata keçirməkdir. Aİ üçlüyü ilə başlayan müsbət dialoq MAQATE-nin 18 dekabr 2004-cü il tarixli hesabatına qədər davam etdi. Təşkilatın baş direktoru Məhəmməd əl-Baradei İrənin daha çox əməkdaşlıq etməli olduğu barədə açıqlamalar verib və MAQATE-nin 1 sentyabr 2004-cü il tarixli hesabatında İrənin 1995-2002-ci illər arasında fəaliyyəti ilə bağlı açıqlamalar təşkilat tərəfindən qənaətbəxş hesab edilməyib. İrənin nüvə böhranında “ikinci yumşama” yenidən Aİ üçlüyünün təşəbbüsləri ilə reallaşdırıldı. Təşəbbüslərin nəticəsi olaraq 2004-cü il noyabrın 15-də Paris Sazişi imzalanmış, bu sazişlə İran uranın zənginləşdirilməsi, konvertasiyası və təkrar emalı fəaliyyətini dayandırmağa razı olmuş, onun xoş niyyətinə bir sıra təkliflər paketi ilə cavab verilmişdi (Jane, 2017: 12-13).

2005-ci ildə Mahmud Əhmədiyəjadın prezident seçilməsindən sonra İranın nüvə fəaliyyəti ilə bağlı danışıqlar əvvəlkindən fərqli istiqamətdə hərəkət etməyə başladı. “İsrailin xəritədən silinməsi” və Holokostun “mif” olduğu iddiası kimi açıqlamalarına görə Əhmədiyəjad “Yeni Hitler” kimi adlandırıldı.

2007-ci ildə İran barışmaz mövqeyini yumşaldaraq nüvə obyektlərini yenidən MAQATE-nin təftişinə açdı. MAQATE 2007-ci ilin noyabrında dərc etdiyi hesabatda nüvə silahı ilə bağlı heç bir şeyin olmadığını bildirmişdi. Bu inkişaf öncəsində, 28 may 2007-ci ildə inqilabdan sonra ilk dəfə olaraq ABŞ-İran səfirliklər səviyyəsində rəsmi təmaslar aparmışdır (Jane, 2017: 17).

Bu inkişaf böhranın həllinə yol açsa da, İranın qarşı olan STUXNET hücumu İran və Qərbi arasındakı münasibətləri sarsıtmış, güvənsizliyə yol açmışdır. İranın Mülki Müdafiə Təşkilatının rəhbəri Qulamrza Cəlalə STUXNET virusunun mənbəyinin ABŞ və İsraildə yarandığını söyləmişdir. Bəzi xarici ekspertlər isə STUXNETİ İranın Nüvə proqramına yönəlmiş “idarə olunan kiber raket” kimi qiymətləndirmişdir (7).

Stuxnet hücumu, 2012-ci ildə İranlı bir mühəndisin sui-qəsdə məruz qalması 2011-ci ildə İran və İstanbulda BMT TŞ-nin 5 daimi üzvü və Almaniya arasında görüşlərin nəticəsiz qalmasından sonra tərəflər yenidən 2013-cü il 23 noyabrda Cenevrədə görüşmüşdür. Cenevrə görüşü müsbət nəticələnmiş və razılaşmaya əsasən, İran təftiş üçün obyektlərini açacaq, MAQATE-yə məlumat verəcək, bunun müqabilində ABŞ və Qərbin sanksiyaları azalacaq və yeni embarqolar tətbiq edilməyəcəkdi (Jane, 2017: 20)

Nəhayət 35 ildən artıq davam edən uzunmüddətli danışıqlardan sonra İran və P5+1 (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, Rusiya+Almaniya) arasında 2015-ci ildə razılaşma əldə olundu və Nüvə sazişi imzalandı. Nüvə müqaviləsi bir sıra siyasi analitiklər tərəfindən müsbət hadisə kimi qiymətləndirilirdi. Bu razılaşma ilə ABŞ tərəfindən İrana tətbiq edilən embarqolar dayandırıldı və İran öz zəifləmiş iqtisadiyyatını gücləndirmək fürsəti tapdı. Həmçinin Qərbi dünyası İranın nüvə proqramına təsir edəcək gücə sahib oldular.

Nüvə sazişi 2016-2018-ci illər arasında İran-ABŞ münasibətlərində digər ikitərəfli və regional böhranların təsirinə məruz qalsa da, nisbətən problemsiz həyata keçirilib. Müqaviləyə ilk və ən böyük zərbə 2018-ci ilin mayında ABŞ prezidenti Trampın sazişdən çıxmaq qərarı ilə gəldi. Bu qərarın ardınca sazişdən əvvəlki dövrdə ABŞ-ın nüvə proqramına qarşı sanksiyaları yenidən tətbiq edildi. Bu addımdan sonra Tramp administrasiyası “daha yaxşı sövdələşmə” məqsədi ilə İrani iqtisadi cəhətdən aşındıraraq diplomatiya masasına gətirməyi ümid etdiyi maksimum təzyiqli siyasətini həyata keçirməyə başladı. Bu proses İrani iqtisadi cəhətdən sarsıtsa da, ABŞ-ın ümid etdiyi razılaşma üçün zəmin formalaşmadı. İran rəsmiləri dəfələrlə bu sazişi yenidən müzakirə etməyəcəklərini vurğulayıblar. Müqaviləyə ikinci zərbə isə İranın 2019-cu ilin may ayından, ABŞ-ın sazişlə bağlı qərarının birinci ildönümündən başlayaraq, sazişdəki öhdəliklərindən təcridən çıxmaq qərarı ilə gəldi. İran sazişdə qalmaq üçün digər imzalayan dövlətlərin, xüsusilə də Avropa ölkələrinin dəymiş maddi ziyanı ödəməsinə və Amerikanın sanksiyalarına qarşı çıxmasını gözləyirdi. Gözləntilərini qarşılamaması nəticəsində, razılaşmadan uzaqlaşsa belə, razılaşmadan tamamilə çıxmıdığı diqqətlə hazırlanmış hərəkətlərlə nüvə proqramı ilə bağlı bir çox məhdudiyətləri uzatmağa başladı (Sheng, 2021: 3).

2018-ci ildən sonra Tramp birtərəfli qaydada ölkəsini nüvə sazişindən çıxarıb İrana qarşı sanksiyaları geri qaytardıqdan sonra İran-ABŞ xəttindəki gərginliyin ən böyük nəticəsi Süleymanın öldürülməsi oldu. İraqın o zamankı baş naziri Adil Əbdül Mehdiyənin dəvəti ilə Bağdada gedən Süleymanın karvanı 3 yanvar 2020-ci il səhər saatlarında ABŞ ordusuna məxsus silahlı pilotsuz uçuş aparatından atılan raketlə hədəfə alındı. Hücumda Süleymani və iranlı zabitlərlə birlikdə, aralarında Həşdi-Şabi sədrinin müavini Əbu Mehdi əl-Mühəndis olan 5 iraqılı ilə ümumilikdə 10 nəfər həyatını itirdi (9).

İran İslam Respublikasının Yaxın Şərqdəki əməliyyatlarına başçılıq edən Süleymanın öldürülməsi ABŞ-İran münasibətlərindəki ziddiyyətləri tamamilə kəskinləşdirdi. Hər iki ölkə bir-birini hərbi hücumla təhdid etdi və nəticədə Nüvə müqaviləsinin bərpası daha da çətinləşən yeni bir dönmə daxil oldu.

Qarşı tərəflərin İranın nüvə proqramına münasibəti.

İran rejiminə yaxın olan bəzi ərəb dövlətləri İranın nüvə proqramını dəstəkləsə də, İranın regional təsirinin artmasından narahat olan ərəb ölkələri İranın nüvə proqramına çox ehtiyatla yanaşırlar. İranın nüvə proqramı ərəb dünyasında çox müzakirə olunsa da, qarşı tərəf bu məsələdə aktiv mövqe göstərmir. Ərəb dövlətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi İranın nüvə proqramını təhlükə kimi görsə də, nüvə proqramını davam etdirməkdə son dərəcə qətiyyətli olan İrana təsir etmək gücünə malik deyil. Həmçinin bəzi ərəb liderləri ABŞ-ın İrana hərbi müdaxiləsinə qarşı çıxır və bunun regionda sabitliyi daha da pozacağından ehtiyatlanır.

İran rejiminə müttəfiq olan azsaylı ərəb dövlətlərindən olan Suriya 2011-2020-ci illərdə 216 dəfə kimyəvi silahdan mülki əhaliyə qarşı istifadə etmişdir. Əlbəttə qadağan olunmuş silahı istifadə etməkdən çəkinməyən Əsəd rejimi müttəfiqi İranın nüvə silahına sahib olmasını hər kəsdən çox istəyir. Həmçinin 2011-ci ildən etibarən İran ordusunun Suriya Vətəndaş müharibəsində aktiv iştirakı da buna təsir edən amillərdəndir.

Yaxın Şərqi regionunda İrani özünə əsas rəqib gören ərəb dövləti Səudiyyə Ərəbistanıdır. Bu iki dövlət həm dini, həm hərbi, həm də iqtisadi cəhətdən rəqabətdədirlər. Müsəlmanlar üçün müqəddəs sayılan Məkkə və Mədinə şəhərlərinin Səudiyyə Ərəbistanı ərazisində yerləşməsi özünü islam dünyasının lider dövləti adlandırmağa əsas verir. Səudiyyənin İslam dünyasına hakimlik iddiasına qarşılıq olaraq İran rejimi Yaxın Şərqdə Şiə ayparası adlandırılan İraq, Suriya, Livan, Yəmən kimi ölkələrdə təsir gücünü artırmağa çalışır.

Faktiki olaraq Yəməndə İran dəstəklənən Husilərlə Səudiyyə Ərəbistanı arasında hərbi toqquşmalar baş verir. İranın dəstəklədiyi husilər tez-tez Səudiyyə Ərəbistanının cənub bölgələrini ballistik raketlər və İHA-larla hədəf alır. Hətta Husilərin dəfələrlə Səudiyyə Ərəbistanının milli neft şirkəti olan Saudi Aramconu da hədəf alması İranın Səud rejimi üçün təhdid rolunun artmasına gətirib çıxarmışdır. İranın nüvə proqramına ən sərt şəkildə qarşı çıxan və hərbi müdaxilənin həll yolu olduğunu söyləyən dövlət İran rejiminin “kiçik şeytan” adlandırdığı İsraildir. İsraili idarəedicilər İrana hərbi müdaxilə etməyin, etməməkdən daha çox zərəri olduğu fikrini müdafiə edirlər.

İsrailin baş naziri Benyamin Netenyahu İrani Nasist Almaniyasının müasir ekvivalenti adlandırır. Netenyahu bu addımı ilə beynəlxalq ictimaiyyəti daim qorxuda saxlamaq və İrana qarşı sərt mövqe göstərməyə təşviq edir. Netenyahunun İrani məhz Nasist Almaniyasına bənzətməsində məqsəd İranla geniş iqtisadi əlaqələrə sahib olan və İrana qarşı yumşaq münasibət tərəfdarı olan Avropa ölkələrinin tarixə baxaraq nəticə çıxarmaqlarıdır. 2-ci dünya müharibəsi ərəfəsində Avropa dövlətləri Hitlerə dəfələrlə göz yumsa da o öz istəklərindən əl çəkmədi və daha da geniş işğal planları qurdu. Türkiyə və İran Yaxın Şərqdə bir çox ortaq dini-tarixi dəyərlərə malik rəqiblərdir və bu iki rəqib arasında qüvvələr balanslıdır. Amma İranın nüvə silahına malik olması bu balansın İranın xeyrinə pozulduğu anlamına gəlir və bu Türkiyənin istədiyi bir şey deyil. Ona görə də İranın nüvə silahına malik olması Türkiyə üçün ciddi problemdir. Buna baxmayaraq Türkiyə İrana hərbi müdaxiləyə sərt şəkildə qarşı çıxır, çünki hərbi toqquşma olduğu halda bundan ən çox zərər gören özü olacaqdır. Qardaş ölkə sərhədləri yaxınlığında müharibə olacağı təqdirdə geniş miqrant dalgası ilə qarşılaşacaqdır. Suriya vətəndaş müharibəsindən sonra 5 milyona yaxın miqrant qəbul etməsi Türkiyəyə iqtisadi cəhətdən xeyli ziyan vurmuşdur və eyni vəziyyətin yaranması Türkiyə tərəfindən qəbul edilməzdir.

Həmçinin Türkiyə daim güclü qonşu arzu edir. Çünki İranın güclü iqtisadi gücə sahib olması Türkiyə üçün xoş bir haldır. Məsələn ABŞ və Çinin iqtisadi cəhətdən güclü olması müvafiq olaraq qonşuları olan Kanada-Meksika və Hindistan-Pakistanın iqtisadiyyatına müsbət təsir etmişdir və ölkələrin ÜDM-ləri yüksək səviyyədə artmışdır.

İngiltərə, Fransa, Almaniya və ABŞ böhranda taktiki olaraq ikili oyun oynayırlar. ABŞ İranla rəsmi diplomatik əlaqələr qurmadığı üçün tələblərinin bir hissəsi Aİ üçlüyü vasitəsilə çatdırılıb. Aİ üçlüyü bu çərçivədə müəyyən konstruktiv rol oynadı və İrana müxtəlif təklif paketləri təqdim etdi, lakin problem yekun razılaşma ilə həll oluna bilmədi. Bununla belə, bu məsələdə ABŞ və Aİ ölkələrinin maraqlarında üst-üstə düşdüyü qənaətinə gəlmək olmaz. İrana hərbi müdaxilənin olmaması və Yaxın Şərqdə suların sakitləşməsi Aİ-nin marağındadır. Xüsusilə iqtisadi məsələlərdə

Fransa, Almaniya və İtaliyanın İranla ciddi ticarət əlaqələri var və embarqo və ya qeyri-sabitliklə əldə etdikləri qazanclardan əl çəkmək istəməyəcəklər. ABŞ və İran arasında iqtisadi əlaqələrin olmaması səbəbindən ABŞ mümkün embarqo və ya hərbi müdaxilədən iqtisadi cəhətdən təsirlənməyəcək; lakin belə bir sanksiya rejiminin Aİ ölkələrinin mənfi təsirinə məruz qalacağı göz qabağındadır. Xüsusilə böhran şayiələri səbəbindən neftin qiymətinin artması ABŞ-dan daha çox Aİ ölkələrinə təsir edəcək, çünki Avropa ölkələri enerji baxımından Yaxın Şərqdən daha çox asılıdır (Kose, 2008: 45).

Eyni zamanda, Rusiya da ABŞ kimi nüvə silahının yayılmaması müqaviləsinin həyata keçirilməsi və qorunub saxlanması üçün tərəfdardır. İranın NPT razılaşmasına rəğmən gizli şəkildə nüvə fəaliyyətlərini davam etdirərək, uzunmüddətli də olsa, sazişdən çıxması və ya nüvə silahına sahib olma ehtimalı Rusiyanı narahat edir. İranın NPT-yə əməl etməsi və onun nüvə fəaliyyətlərinə nəzarət etməsi Rusiyanın marağındadır. Rusiya cənub sərhədlərində nüvə silahına malik İran kimi gözlənilməz bir ölkənin əleyhinədir. Bundan əlavə, İranın nüvə silahına malik olması İranın regiondakı rəqib ölkələrini nüvə silahına malik olmağa sövq edəcək. Belə bir riskin qarşısını almaq üçün Rusiyanın əsas məqsədlərindən biri razılaşma ilə İranı fikrindən daşındırmaq idi (10).

Biz Rusiya-İran münasibətlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu 2 dövlət müttəfiq olsa da həm də bir-biriyə kəskin rəqabətdədirlər. Hər iki dövlətin də zəngin enerji resurslarına sahib olması onları enerji sektorunda rəqibə çevirir. Müxtəlif vaxtlarda İran Rusiyaya qarşı artan beynəlxalq təzyiqlər zamanı enerji bazarında Rusiyanın yerini tutmağa can atmışdır və bu amil sonralar Rusiyanın İrana münasibətində ehtiyatlı hərəkət etməsinə səbəb olmuşdur.

İran Nüvə Probleminin müzakirə edildiyi BMT TŞ-nin iclaslarında Çin nümayəndələrinin və digər Çin rəsmilərinin bəyanatları və tətbiqləri zamanı deyə bilərik ki, İranın Nüvə Siyasətinə yanaşma milli suverenlik, nüvə silahının yayılmasının qarşısının alınması, və Yaxın Şərqdə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində formalaşmışdır. Birincisi, Çin iddia edir ki, milli suverenlik kontekstində hər bir ölkənin mülki məqsədlər üçün nüvə enerjisinə malik olmaq prinsipinə hüququ var. Bu kontekstdə Çin, xarici siyasətində ən öndə gedən anlayışlardan biri olan "milli suverenlik" prinsipinə uyğun olaraq, İranın beynəlxalq meyarlar çərçivəsində mülki məqsədli nüvə proqramı həyata keçirəcəyi təqdirdə, mülki məqsədli və beynəlxalq təşkilatların təftişinə açıq olan nüvə proqramını İranın hüquqları kimi müdafiə edir (11).

İran nüvə proqramına qarşı gələn əsas dövlət "Böyük şeytan (şeytani-bozorg) adlandırdığı ABŞ-dır. Tarixə baxdıqda görürük ki İran nüvə proqramına məhz ABŞ-in dəstəyi ilə başlayıb, lakin o dövrdə ABŞ Şah rejimi olan İranla müttəfiq idi. 1979-cu ildə İslam inqilabının baş verməsi və müttəfiqi olan Məhəmməd Rza Pəhləvinin devrilməsi, bir müddət sonra isə ABŞ-ın Tehrandakı səfirliyinə basqın edilərək 52 diplomatın girov götürülməsi hadisəsi sonralar uzun illər davam edəcək olan ABŞ-İran böhranının əsasını qoydu. ABŞ İrana qarşı geniş sanksiyalar tətbiq etməklə İran iqtisadiyyatını iflic edərək kompromisə getməyə məcbur etmişdir. ABŞ rəhbərliyi təkcə bununla qane olmamış, hətta digər dövlətləri də İranla iqtisadi əlaqələrə davam edəcəyi halda sanksiya tətbiq etməklə təhdid etmişdir. Münasibətlərin kəskinləşməsi zamanı isə ABŞ-ın İrana hərbi müdaxiləsi gündəmə gəlmişdir. ABŞ-ın İrana cavab tədbirləri daim mütəxəssisləri düşündürən bir mövzu olmuşdur. ABŞ-ın nüfuzlu beyin mərkəzlərindən biri olan CFR (Xarici Münasibətlər Şurasının) iranlı ekspertləri Vəli Nəsr və Ray Takyeh iddia edirlər ki, İranı Soyuq Müharibə üslubunda saxlama siyasəti və ya Yaxın Şərqdə şübhəli ekspansiyasına qarşı sünni rejimləri dəstəkləməklə idarə etmək çətindir (Vali, 2005: 85-94).

Nəticə

Aparduğumuz araşdırmalardan bu nəticəyə gəlirik ki, 40 ildən çox bir müddətdə geniş iqtisadi sanksiyalara, ABŞ başda olmaqla İrana qarşı artan beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq ölkənin siyasi rejimi nüvə proqramında çox inadkarlıq göstərir. Bəs bu inadkarlıq nəyə görədir? Əlbəttə bir sıra amillər bu inadkarlığın səbəbini üzə çıxarmağa kömək edir. İran İslam Respublikası 4 tərəfdən "böyük şeytan" adlandırdığı ABŞ və müttəfiqlərinin əhatəsindədir. Türkiyə, Suriya, İraq, Pakistan, Əfqanıstan və digər Yaxın Şərq ölkələrində ABŞ hərbi bazalarının yerləşməsi, İranın İslam

dünyasında liderlik iddiası və regional rəqabətdə olduğu Səudiyyə Ərəbistanının ABŞ-ın yaxın müttəfiqinə çevrilməsi, İran rejimi tərəfindən “kiçik şeytan” adlandırılan İsrailin nüvə silahına sahib olması kimi faktorlar bu dövlətin nüvə siyasətinin niyə bu qədər mühüm hesab edilməsinin səbəblərindən bəziləridir. Dünya üzrə gündəlik neft istehlakının 20%-nin daşındığı Hörmüz boğazını əlində tutması, Dünya neft ehtiyatlarının 8%, qaz ehtiyatlarının 15%-nə sahib olması, hərbi arsenalında uzunmənzilli raketlərin mövcudluğu İranın ona qarşı olan beynəlxalq təzyiqlərə adekvat cavabında əhəmiyyətli rol oynayır.

İranın nüvə proqramı həm beynəlxalq səviyyədə, həm də Yaxın Şərqdə həll edilməsi zəruri olan bir prosesdir. Tərəflər arasında bəzən razılışmalar mövcud olsa da, heç zaman davamlı formasını ala bilməmişdir. Bunun əsas səbəbi qarşı tərəflərin (ABŞ, İsrail, Avropa Birliyi, Türkiyə, Ərəb, dünya, Rusiya, Çin) İran və onun “Nüvə proqramında” fərqli maraqlara sahib olmasıdır.

İran rejiminin inadkar mövqeyi də razılışmaların önünü kəsən əsas faktorlardandır. Hətta İran prezidenti Mahmud Əhmədinejadın dövlət televiziyasında çıxışı rejimin nüvə məsələsindəki tutumunu ortaya çıxarır. Çıxış zamanı ölkəsinin nüvə fəaliyyətindən əl çəkməyəcəyini bildirərək İranın nüvə texnologiyası ilə bağlı heç kimlə danışıqlara getməyəcəklərini ifadə edən Əhmədinejad, "Bu, bizim qırmızı xəttimizdir və bundan heç vaxt vaz keçməyəcəyik" deyib.

Digər bir səbəb isə İran tərəfində qarşı tərəfə güvənin olmamasıdır. Çünki ABŞ Prezidenti Donald Tramp 2018-ci il mayın 8-də İranın nüvə proqramı üzrə müqavilədən birtərəfli çıxmaq qərarı imzalamış və ardınca İrana sanksiyalar tətbiqinə başlamışdır.

Nüvə proqramı ətrafındakı böhranın gedişatı həmçinin ABŞ rəhbərliyindən asılıdır. Hamıya məlumdur ki, Respublikaçılar İrana qarşı daim sərt və barışmaz mövqedə olmuş, Demokratlar isə nisbətən barışığa daha meyillidirlər. İranla nüvə müqaviləsinin məhz Demokratlar partiyasından olan Barak Obama administrasiyası zamanı bağlanması buna bariz nümunədir.

İran nüvə böhranı hər nə qədər mürəkkəb bir proses olsa da gec-tez öz həllini tapacaqdır. Çünki geniş sanksiyalardan iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə düşən İran, həmçinin sərt cavabların faydası olmadığını görəndə ABŞ və müttəfiqləri də kompromisə getməyə məcbur olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <https://karandashblog.wordpress.com/2015/07/23/iran-nuv%c9%99-proqrami/>
2. Meier, O. (2006). "Iran and Foreign Enrichment: A Troubled Model." The Arms Control Association. January, february.
3. Kibaroglu, M. (2013). Iran's Nuclear Program and Turkey. Bilge strategic, volume: 5, number: 9, 149 p.
4. Kose, T. (2008). Iran's Nuclear Program and Middle East Policy. Ankara: Seta, 108 p.
5. Nəsirov, E. (2018). ABŞ və Beynəlxalq Terrorizm problem. Bakı: TEASS press, 344 s.
6. Jane, M. (2017). İranın nüvə siyasətinin inkişafı və embarqo və sanksiyaların xarici siyasətinə təsirlərinin təhlili. Regionşünaslıq jurnalı “İran” xüsusi buraxılışı, 314 s.
7. <https://www.telegraph.co.uk/technology/news/8457658/Iran-accuses-Siemens-over-Stuxnet-cyber-attack.html>
8. Sheng. (2021). A review of Iran's nuclear program during the Trump era and beyond. Security Writing Series, № 55.
9. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suleymani-suikasti-sonrasi-zirveye-cikan-iran-abd-gerilimi-bidenin-goreve-gelmesiyle-azaldi/2463367>
10. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2061840>
11. <https://en.mehrnews.com/news/24988/Prospects-very-bright-for-Iran-China-ties-ambassador>
12. Vali, N., Ray, T. (2005). “Why Containing Iran Won’t Work,” Foreign Affairs, Vol 87 (1), January, february, p.85-94.

Göndərilib: 20.04.2023

Qəbul edilib: 20.06.2023

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/59-63>

Samira Safarova

Azerbaijan Medical University
dr.samira@mail.ru

Gunesh Karimova

Azerbaijan Medical University
karimova@mail.ru

Nurlana Gibleliyeva

Azerbaijan Medical University
dr.n.gibleliyeva@mail.ru

Leyla Aliyeva

Azerbaijan Medical University
dr.leyla@mail.ru

RADIATION THERAPY DURING CERVICAL CANCER

Abstract

Cervical cancer is the second most common type of cancer among women and 98% of cancer is caused by HPV (Human Papilloma Virus). It is known that at least 1 out of every 100 women will develop cervical cancer at some point in their life. However, with the measures taken against cervical cancer, the rate of women not encountering cancer throughout their lives is very high.

The HPV (“Human Papilloma Viruses”) virus, which is responsible for almost all cervical cancers, does not show many symptoms and is highly contagious. Most women defeat the HPV virus they encounter at some point in their lives with the help of their own body defense system. Some HPV viruses come out of this defense system strong and can cause cervical cancer. Taking precautions to prevent the HPV virus that causes the disease and having regular health checks and screenings helps to detect the disease before it occurs or in the early stages of the disease and to be successful in the treatment.

Keywords: *cervical cancer, Human Papilloma Viruses, virus, genital*

Samirə Səfərova

Azərbaycan Tibb Universiteti
dr.samira@mail.ru

Günəş Kərimova

Azərbaycan Tibb Universiteti
karimova@mail.ru

Nurlana Qibləliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
dr.n.gibleliyeva@mail.ru

Leyla Əliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
dr.leyla@mail.ru

Uşaqlıq boynu xərçəngi zamanı radioterapiya

Xülasə

Uşaqlıq boynu xərçəngi qadınlar arasında ən çox gəlinən ikinci xərçəng növüdür və xərçəngin 98%-i HPV (Human Papilloma Virus) səbəb olur. Məlumdur ki, hər 100 qadımdan ən azı 1-i həyatının bir dönməndə uşaqlıq boynu xərçənginə tutula bilər. Ancaq uşaqlıq boynu xərçənginə qarşı görülən tədbirlərlə qadınların həyatı boyu xərçənglə qarşılaşmama nisbəti çox yüksəkdir.

Demək olar ki, bütün uşaqlıq boynu xərçənglərinə cavabdeh olan HPV (“Human Papilloma Viruss”) virusu çoxda simptomlar göstərmir və yüksək yoluxucudur. Qadınların çoxu həyatlarının bir nöqtəsində qarşılaşdıqları HPV virusunu öz bədən müdafiə sisteminin köməyi ilə məğlub edirlər. Bəzi HPV virusları bu müdafiə sistemindən güclü çıxır və uşaqlıq boynu xərçənginə səbəb ola bilər. Xəstəliyə səbəb olan HPV virusunun qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək, müntəzəm sağlamlıq müayinələrindən keçmək xəstəliyin baş verməmişdən əvvəl və ya xəstəliyin ilkin mərhələsində aşkarlanmasına və müalicəsində müvəffəqiyyətli olmasına kömək edir.

Açar sözlər: uşaqlıq boynu xərçəngi, insan papilloma virusları, virus, tənəsül

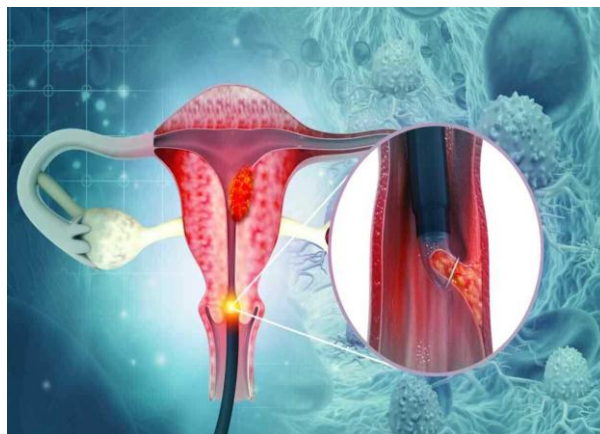
Introduction

The cervix, which is the lower part of the uterus, connects the uterus and vagina. As the cervix, the cervix plays an important role in allowing fluids to pass between the uterus and vagina. It also allows the baby to pass through the vagina and leave the uterus during delivery.

Like many cancers, the exact cause of cervical cancer is unknown (Tekbash, 2014). Only certain factors can facilitate the formation of cervical cancer and accelerate the disease process. In general, the risk factors for cervical cancer are as follows:

- to be polygamous
- starting sexual intercourse before the age of 20
- to smoke
- weak immune system.
- frequent viral and bacterial infections in genital organs
- having a low socioeconomic level
- vitamin C and Vitamin A deficiency

Adenocarcinoma. There are different types of cervical cancer. Many types of cervical cancer can be encountered, such as adenocarcinoma and invasive cancers such as squamous cell carcinoma (Ege, 2014). Among cervical cancers, adenocarcinoma is a relatively aggressive type of cancer that is more difficult to detect and less common. Adenocarcinomas usually form in the inner canal of the cervix, rather than on the outer surface of the cervix. Smear tests use cell samples on the outer surface. Therefore, when the diagnosis of adenocarcinoma is made, the cancer is usually in an advanced stage (T.C.Ministry of Health Health Statistics Yearbook, 2015: 7-36). More adenocarcinomas occur with HPV types such as 16, 18, 45 and 31 that cause cancer.

Symptoms of cervical cancer may not manifest itself in the early stages. Even in the gynecological examination, the problem in the cervix may not be seen. After the high-risk HPV screening test, which is the cervical cancer screening test, is positive, or abnormalities are detected in the vaginal swab called the smear test, changes can be noticed with instruments that enlarge the cervix called "colposcope", and the definitive diagnosis can be made with a biopsy taken from the suspicious area (Aref-Adib, Freeman-Wang, 2016; Eroglu, Keshli, Eryilmaz, Unlu, Gonench, Chelik, 2011; Sonay Kurt, Canbulat, Savasher, 2013).

Symptoms of cervical cancer occur more often in the advanced stages of the disease. Symptoms such as bloody discharge, bleeding after sexual intercourse and irregular menstrual bleeding are among the symptoms of cervical cancer. In advanced cases, the tumor can be noticed even during examination. As cervical cancer progresses, urinary problems, defecation difficulties and leg pain may occur (Tashkin, 2012: 43-67).

One of the symptoms of cervical cancer, bleeding that occurs unexpectedly immediately after sexual intercourse or the next day is called "postcoital bleeding". Postcoital bleeding is an important finding and may be an early sign of cervical cancer (Applause Kochturk, 2010).

Genital warts caused by HPV are not considered a sign of cervical cancer. Because some types of HPV cause genital warts, while some types cause changes in the cells of the cervix in women. However, due to the fact that genital warts are noticed and possible high-risk HPV types may be present, a detailed examination and HPV typing must be done. A cervical swab is taken to find out if the person has HPV infection. According to the results of the examination, whether there is an HPV infection and if there is, the type can be determined (Finocchario-Kessler, Wexler, Maloba, Mabachi, Ndikum-Moffor, Bukusi, 2016).

Causes of cervical cancer include multiple births, having sexual intercourse at an early age, having multiple partners and smoking. HPV infection has been observed in 98% of cervical cancer patients. There are more than a hundred types of HPV, which is usually transmitted by sexual intercourse. In particular, types 16 and 18 cause cervical cancer, while types 6 and 11 cause warts on the genital organs.

Conditions such as polygamy, sexual intercourse before the age of 20, smoking, weak immune system, frequent viral and bacterial infections in genital organs, multiple births, low socioeconomic level, vitamin C and vitamin A deficiency are among the risk factors for cervical cancer is counted (Ozturker, Sonmez, 2015; Erdemir, 2014).

The process leading to cervical cancer proceeds as cervical cancer after CIN 1, CIN 2, CIN 3. In the first stage, 70-90%, 40-45% in the second stage, and 30-35% in the third stage, spontaneous regression can be seen in the disease. In patients who do not receive any treatment, the disease turns into advanced cancer over years. In the early stages, there is no need to remove the uterus, and complete recovery can be achieved by partially removing the cervix with simple surgical procedures called LEEP, conization. These patients may become pregnant and have a baby after treatment.

Cervical cancer stages can be listed as follows;

Stage 0: The abnormal cells are in the innermost layer of the cervix.

Stage I: Cancer cells are found only in the cervix. Tumor size can vary between 3 mm and 4 cm.

Stage II A: The cancer has spread beyond the cervix to the upper two-thirds of the vagina, but has not spread to the tissues around the uterus.

Stage II B: The cancer has spread beyond the cervix to the upper two-thirds of the vagina and the tissues around the uterus.

Stage III A: The cancer has spread to the lower part of the vagina but not to the pelvic wall.

Stage IIIB: The cancer has spread to the pelvic wall or has invaded the ureters, the tubes through which the kidneys connect to the bladder, obstructing the passage of urine and causing enlargement of the kidneys.

Stage IV: The cancer has spread outside the cervix to the bladder, rectum, or other parts of the body.

Cervix cancer vaccine.

Sexually transmitted HPV can cause cervical cancer. To protect against HPV, it is recommended that girls and boys and adults between the ages of 9 and 26 should be vaccinated against cervical cancer. Although 3 vaccines (9, 4 and 2 vaccines) have received FDA approval and are being used in the USA, the 9 vaccine has still not arrived in our country. The double vaccine contains virus-like particles of HPV types 16 and 18, which are the most common cause of cervical tumors, and provides immunity against these types, while the quadruple vaccine also contains virus-like particles of HPV types 6 and 11, which cause warts, in addition to these types. It also protects against warts. The latest vaccines, the 9-vaccine, contain virus-like particles of 31, 33, 45, 52 and 58 in other high-risk HPV types in addition to HPV types 6,11,16,18 in the 4-vaccine and cervical It provides a higher level of protection as it provides immunity against more HPV types that cause cancer. These vaccines also provide some immunity against other HPV types by cross-reaction (Ceyhan, 2012).

For children aged 9 to 15 years, 2 doses of the vaccine are sufficient. There should be an interval of 6-12 months between the first and second doses of vaccines. For the 15-26 age group, 3 doses of vaccine are recommended at 0,1 and 6 months. Since the probability of encountering HPV after the age of 26 is high, vaccination is not recommended, but it can be done in appropriate cases by discussing this issue with the physician. HPV vaccine is administered intramuscularly. It can be applied from the shoulder or hip.

Getting the cervical cancer vaccine without ever encountering HPV can prevent most cases of cervical cancer. It is protective in cancers of the vagina and vulva as well as cervical cancer. Types 4 and 9 vaccines can prevent genital warts and anal cancers in men and women. Since some types of HPV are also linked to cancers that develop in the mouth and throat, they also provide protection against these cancers. CDC (The Centers for Disease Control and Prevention) recommends routine HPV vaccination to girls and boys after the age of 9. The ideal vaccination time for the cervical cancer vaccine is the period before sexual experience begins, that is, before contact with the HPV virus. When HPV is infected, the vaccine may not be as effective as the recommended time.

Treatment options for cervical cancer are based on the stage of the cancer. Cervical cancer caught in the early stages is relatively easy to treat. In cervical cancer, there are basically three

There were kinds of treatment methods; surgery, chemotherapy and radiotherapy. In fact, it provides the same success as chemoradiotherapy in all stages, but it has negative disadvantages such as inability to protect ovarian functions and negatively affecting sexual life due to fibrosis in the vagina. Therefore, surgery in the early stages and chemoradiotherapy in the advanced stages are more appropriate is an option.

Patients with small, early-stage cancer can be treated surgically with a hysterectomy (removal of the uterus and cervix). Different hysterectomy depending on the spread of cervical cancer types are recommended. In the surgical treatment of cervical cancer, the uterus is removed together with the surrounding tissues and 2-3 cm upper vagina. This is called a radical hysterectomy. In addition, the pelvic lymph nodes, which are the initial spread of the disease, are also removed (lymphadenectomy). Surgery can be performed using conventional open surgery or minimally invasive methods such as laparoscopy or robotic surgery.

Radiotherapy, chemotherapy, or both cervical cancer can also be treated using radiotherapy, chemotherapy, or both to kill cancer cells and prevent them from spreading. Depending on the stage of the cancer, radiotherapy can be administered externally (using a machine outside the body), internally (using a mechanism to deliver radiation directly into or near the cancer), or both.

Chemotherapy uses drugs to kill cancer cells. Chemotherapy drugs enter the circulatory system by mouth or by injecting intramuscularly or intravenously.

The most commonly used treatment in the treatment of cervical cancer is radiotherapy and this treatment is done together with chemotherapy and this is called simultaneous radio-chemotherapy. The chemotherapy drug used here is cisplatin. It is given in half the dose during radiotherapy. The

purpose of administration is to increase the effectiveness of radiation. Radio-chemotherapy can be the first treatment option in cervical cancer, but it can also be applied after surgery in some cases.

References

1. Tekbash, S. (2014). The effects of quality of life and treatment-care in gynecological cancer patients. Doctoral Thesis. Edirne: Trakya University Institute of Health Sciences, Department of Nursing.
2. Ege, S. (2014). The frequency of Human Papilloma Virus in Pregnant Women research. Specialization Thesis in Medicine. Zonguldak: Bulent Ecevit University Faculty of Medicine, Department of Obstetrics and Gynecology branch.
3. T.C.Ministry of Health Health Statistics Yearbook 2015. (2016). Publication No: 1054. Ankara: Sistem Offset Printing Publishing, p.7-36.
4. Aref-Adib, M., Freeman-Wang, T. (2016). Cervical cancer prevention and screening: the role of human papillomavirus testing. *The Obstetrics Gynaecol*, 18:251-63. <https://doi.org/10.1111/tog.12279>
5. Eroglu, C., Keshli, R., Eryilmaz, M.A., Unlu, Y., Gonench, O., Chelik, Ch. (2011). HPV typing in women at risk for cervical cancer and The relationship between HPV frequency and risk factors and cervical smear. *Nobel Med*, 7: 72-7.
6. Sonay Kurt, A., Canbulat, N., Savasher, S. (2013). Adolescent sexuality prominent cervical cancer and risk factors. *Bakirkoy Journal of Medicine*, 9:59-63. <https://doi.org/10.5350/BTDMJB201309204>
7. Tashkın, L. (2012). *Obstetrics and Women's Health Nursing*. Ankara: System Offset Printing, p.43-67.
8. Applause Kochturk, S. (2010). Humans in women before and after menopause Investigation of papilloma virus (HPV) DNA. Master thesis. Kahramanmaras: Kahramanmaras Sutcu Imam University Medicine Faculty, Department of Medical Microbiology.
9. Finocchiaro-Kessler, S., Wexler, C., Maloba, M., Mabachi, N., Ndikum-Moffor, F., Bukusi, E. (2016). Cervical cancer prevention and treatment research in Africa: a systematic review from a public health perspective. *BMC Womens Health*, 16:29. <https://doi.org/10.1186/s12905-016-0306-6>
10. Ozturker, C., Sonmez, G. (2015). Endometrial and cervical cancers viewing. *TRD Sem*, 3:1-11. <https://doi.org/10.5152/trs.2015.158>
11. Erdemir, F. (2014). Human papilloma virus (HPV) and male sexual health. *Bulletin of Andrology*, 59:217-21.
12. Ceyhan, M. (2012). Human papillomavirus (HPV) vaccines. *Clinical Development Journal*, 25:36-9.

Received: 09.04.2023

Accepted: 15.06.2023

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/92/64-73>

Rəşad Əbilov

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Layihə Axtarış

Energetika İnstitutu

texnika üzrə fəlsəfə doktoru

rashad.abilov54@mail.ru

UOT 626.627.1

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ ÇAYLARIN AXINLARINDAN HİDROENERGETİKA VƏ SUVARMA MƏQSƏDİ İLƏ MƏNİMSƏNİLMƏSİ ÜÇÜN YENİ HİDROTEXNİKİ QURĞULARIN İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Məqalədə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin çaylarında, hidroloji müşahidə məntəqələrinin məlumatlarına əsasən, orta illik su sərfinin, çay axının lilliyinin öyrənilməsi və təhlili, orta çoxillik çöküntülərin miqdarı və ölçüsü dəqiqləşdirilmişdir. Məqalədə, dağlıq və dağətəyi ərazilər üçün hidroenergetika, su təchizatı və suvarma məqsədi ilə suqəbuledici qurğuların, durulducların, sahil mühafizə qurğuların və eləcə də balıq mühafizə qurğularının yeni konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi də nəzərdən keçirilir. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində kiçik su elektrik stansiyaları üçün, su təchizatı və suvarma məqsədi ilə suqəbuledici qurğuların, durulducların, sahil mühafizə qurğuların və eləcə də balıq mühafizə qurğularının yeni konstruksiyası təkmilləşdirilmişdir. Plan və kəsiklərdən ibarət cizgiləri haqzırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyəti Agentliyinin tabeliyində olan Patent və Əmtəə Nişanları Ekspertizası Mərkəzinin faydalı model üçün patent alınmışdır.

Açar sözlər: çöküntülər, hidroenergetik, durulducu, dağ-ətəyi ərazi, hidroloji xüsusiyyətlər, suvarma

Rashad Abilov

Azerbaijan Research and Design Institute for Energy

Ph.D. in Engineering

rashad.abilov54@mail.ru

UOT 626.627.1

Usage of new hydrotechnical facilities for hydro energy and irrigation from the flows of rivers in liberated areas

Abstract

In the article, the study and analysis of the average annual water consumption, siltiness of the river flow, and the amount and size of the average multi-year sediments in the rivers of the territories freed from occupation, based on the data of the hydrological observation points, have been specified. The article also considers the improvement of the new construction of intake facilities, sluices, coastal protection facilities, as well as fish protection facilities for hydropower, water supply and irrigation purposes for mountainous and foothill areas. As a result of numerous studies, a new design of intakes, sluices, shore protection devices and also fish protection devices has been developed for small hydropower plants, for water supply and irrigation purposes. Plans and cross-sectional drawings have been prepared. Patent and Trademark Expertise Center under the Intellectual Property Agency of the Republic of Azerbaijan has received a patent for a utility model.

Keywords: sediments, hydropower, drainage, foothills, hydrological features, irrigation

Giriş

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə çoxlu çaylar vardır. Bu çaylar böyük hidroenerji potensialına malikdir. Erməni qəsbkarları işğal dövründə bu çaylar üzərində çoxlu sayda Kiçik Su Elektrik Stansiyaları (KSES) tikib istismar etmişdilər. Müharibə ərəfəsində, ermənilər bu KSES-in turbin və hidrogeneratorlarını, mexaniki avadanlıqlarını söküb aparmış, apara bilmədiklərini hamısını yandırmışlar. 44 günlük müharibədən sonra Azərenerji ASC, Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə Axtarış Energetika İnstitutu ilə birlikdə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, çaylar üzərində tikilmiş KSES-in mövcud vəziyyətini öyrənmiş, eləcədə onların bərpası və yeni KSES-in tikintisinə aid təkliflər verilmişdir. Ona görə də çox qısa müddətdə Həkəri çayı üzərində Gülübird KSES, Suqovuşan KSES, Qamışlı KSES və Kəlbəcər KSES bərpa edilib istifadəyə verilmişdir. Hal- hazırda çoxlu sayda KSES bərpa edilir, yeni KSES-lərin layihələndirilməsi və tikintisi davam etdirilir (Əbilov, 2018: 85-88).

Materiallar və metodlar.

Tədqiqatın əsas məqsədi ərazidə suölçmə məntəqələrinin (monitorinqi) məlumatları əsasında ərazinin hidroqrafik səciyyəsinin təhlil edilməsi və bu təhlil əsasında çayların su ehtiyatlarının sərfələrinin hesablanması və bunun əsasında yeni konstruksiyalı hidrotexniki qurğuların yaradılmasından ibarətdir. Bu məqsədlə Qarabağ zonası çaylarının üzərində fəaliyyət göstərmiş hidroloji müşahidə məntəqələri məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Şəkil 1. Yeni tikilmiş durulducunun ümumi görünüşü

Bu məlumatlar Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin fond və arxiv materiallarından və su kadastrından əldə olunmuşdur (İsmayılov, 20-37). Çünki dağ çaylarının özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu çaylar çoxlu dib gətirmələri, qum-çınqıl və daş eləcədə yarpaq və ağac kötüyü gətirirlər. Bu gətirmələr derivasiya borularına daxil olub, KSES binasında hidroturbinin pərlərini sındırır, onları sıradan çıxardır, KSES-in iş rejimini pozur. Bütün bunları nəzərə alıb tədqiqatların gedişində yeni durulducular, suqəbuledici qurğu və sahil mühafizə qurğuları təklif edilmişdir və Əqli Mülkiyyəti Agentliyinin tabeliyində olan Patent və Əmtəə Nişanları Ekspertizası Mərkəzinin Patentini alınmışdır (Əbilov; 3; 4).

Şəkil 2. İstismarda olan durulducunun ümumi görünüşü

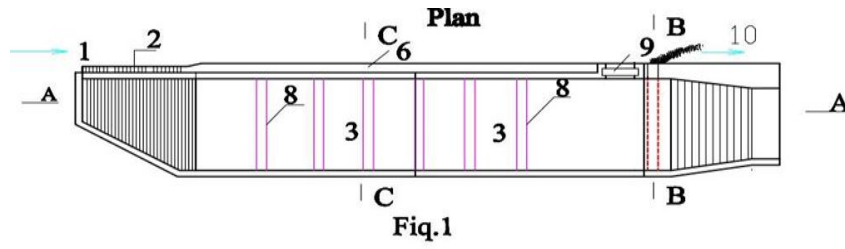

Fig.1

A - A kəsiyi

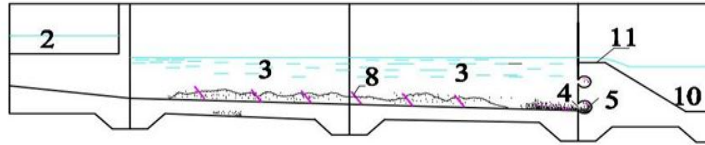

Fig.2

C-C kəsiyi

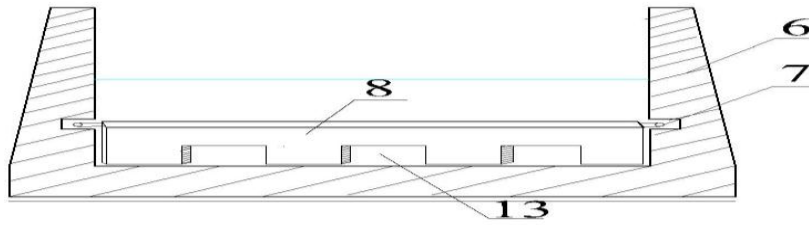

Fig. 6

D düyünü

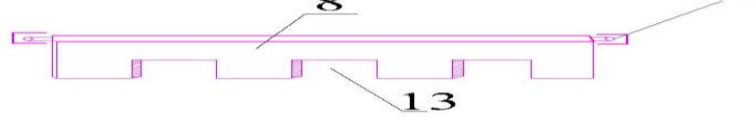

Fig. 7

Şəkil 3. Durulducunun plan və kəsikləri 1 - yuxarı byef, 2 - suqəbuledici qurğu, 3 - düzbucaqlı nov, 4 - qum-çınqıl tutan, 5 - yığıcı element, 6 - yan divarları, 7 - oynaq birləşmə, 8 - müstəvi lövhələr, 9 - bağlayıcı, 10 - aşağı byef, 11 - suaşıran divar, 12 - suvarma kanalı və ya derivasiya borusu, 13 - xəndək

Durulducu, yuxarı byeflə 1, əlaqələndirilmiş suqəbuledici qurğuya 2, bitişik düzbucaqlı novun 3 sonunda qum - çınqıl tutan yarığı 4, olan axın formalaşdırıcı hissəsi boru şəklində, lil yuyucu hissəsi əks kəsik konus formalı yığıcı elementdən 5 ibarətdir. Düzbucaqlı novun 3 uzunluğu, yuma səviyyəsində onun yan divarlarına 6 oynaq birləşmə 7 ilə müstəvi lövhələr 8 bərkidilmişdir. Müstəvi lövhələrin aşağısında kəsiklər 13 yerinə yetirilmişdir (Əbilov).

Düzbucaqlı novun 3 yan divarlarında 6 bağlayıcı 9 və aşağı byeflə 10 əlaqələndirilmişdir. Düzbucaqlı novun 3 sonunda suaşıran divar 11 suvarma kanalı və ya derivasiya borusu 12 birləşdirilmişdir.

Durulducu tərkibinə, düzbucaqlı nov 3, bağlayıcı, suaşıran divar, onun daxilində yerləşmiş, axın formalaşdırıcı hissəsi boru şəklində yerinə yetirilmiş, yığıcı elementin 5 yuyucu hissəsi əks kəsik konus şəklində yerinə yetirilib, onun uzunluğu qum-çınqıl və lil gətirmələrini tutub saxlayan yarıqdan ibarətdir, düzbucaqlı novun 3 yan divarlarına 6 yuma axını səviyyəsində oynaq birləşmə 7 şəklində müstəvi lövhələr 8 yerinə yetirilmişdir, müstəvi lövhələrin 7 aşağısında kəsiklər 13 yerinə yetirilmişdir (Əbilov, 2018).

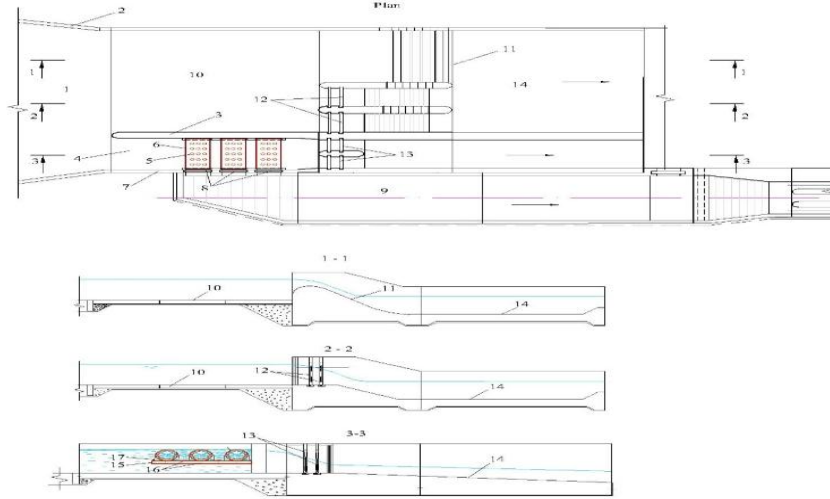
Durulducunun iş prinsipi aşağıdakı kimidir. Çay axını, yuxarı byefdən 1 suqəbuledici qurğuya 2 keçərək oradan düzbucaqlı nova 3 daxil olur və düzbucaqlı novun 3 uzunluğu boyu hərəkət edir. Bu zaman axında olan qum-çınqıl və lil hissəcikləri, düzbucaqlı novun 3 sonunda yerləşdirilmiş suaşiran divarın 11 aşağısında açılmış yarığa 4 doğru hərəkət edirlər və oradan axın, suaşiran divarın 11 daxilində yerləşdirilmiş axın formalaşdırıcı hissəsi boru şəklində, yuyucu hissəsi əks kəsik konus şəklində olan yığıcı element 5-ə daxil olur. Durulducunun iş rejimini yaxşılaşdırmaq üçün düzbucaqlı novun 3 uzunluğu onu dibinə çökmüş qum-çınqıl və lil gətirmələrini parçalayıb dağıtmaqla, onların hərəkət sürətini artırmaq üçün düzbucaqlı novda 3 yuma axınının səviyyəsində düzbucaqlı novun yan divarlarına Düzbucaqlı növü 3 fasilə ilə yumaq üçün, düzbucaqlı novun 3 yan divarına 6 oynaq birləşmə 7 şəklində müstəvi lövhələr 8 bərkidilmişdir. Düzbucaqlı novun 3 yan divarında 6 onun dibi səviyyəsində yerləşdirilmiş bağlayıcı 9 qaldırılaraq, düzbucaqlı novda 3 yığılmış qum-çınqıl və lil gətirmələri aşağı byefə 10 yuyulmasını təmin edir. Düzbucaqlı novda 3 durulmuş su axını suaşiran divardan 11 aşaraq suvarma kanalına və ya derivasiya borusuna 12 ötürülür (Abilov).

Təklif olunmuş durulducu, texniki həllinə görə özünə yaxın olan durulducudan, fərqli və üstün cəhətləri vardır. Beləki, təklif olunmuş durulducu, konstruksiyasına görə sadə olub, düzbucaqlı nov 3 formasında yerinə yetirilmiş, dibi maillidir, fasiləli və ya fasiləsiz rejimdə işləyir və durulducuya daxil olan çay axınının öz hidravliki gücündən istifadə etməklə qum-çınqıl və lil gətirmələrini asanlıqla aşağı byefə 10 ötürür. Burada, durulducunun iş rejimini yaxşılaşdırmaq, düzbucaqlı novun 3 uzunluğu onun dibinə çökmüş qum-çınqıl və lil gətirmələrini parçalayıb dağıtmaqla, onların hərəkət sürətini artırmaq üçün düzbucaqlı novda 3 yuma axınının səviyyəsində düzbucaqlı novun 3 yan divarlarına 6 oynaq birləşmə şəklində müstəvi lövhələr 8 bərkidilmişdir, yuma vaxtı müstəvi lövhələr 8 öz ağırlığı ilə su axını düzbucaqlı novun 3 dibinə sıxır, su axınının gətirdiyi qum-çınqıl və lil gətirmələrini dağıdır su ilə qarışdırır, düzbucaqlı novun 3 sonunda, düzbucaqlı novun 3 eni boyunca suaşiran divarın 11 aşağısında, onun dib səviyyəsində, suaşiran divarın 11 uzunluğu açılmış yarığa 4 yönəlir, qum-çınqıl və lil gətirmələri yarıq 4 tərəfindən tutulur və düzbucaqlı nov 3 sonuna yaxınlaşan qum-çınqıl və lil gətirmələrini çökməyə, bərkiməyə eləcə də, təciklərin yaranmasına imkan vermir. Ona görə də burada görüləcək əlavə əl işlərinə ehtiyac olmur, durulducunun istismarını asanlaşdırır, artıq xərclərin qarşısı alınır.

Belə olan halda, durulducunun iş rejimi yaxşılaşır, əlavə əl işləri azalır, durulducuya qoyulan xərc azalır, onun möhkəmliyi və dayanıqlığı artır. Çoxlu dəmir beton materialına qənaət olunur, tikintiyə qoyulan xərci azaldır (Salakhov, 1971: 216-242) (Şəkil 3).

Şəkil 4. Suqəbuledici qurğunun ümumi görünüşü

Şəkil 5. Cibi olan frontal suqəbuledici qurğunun plan və kəsikləri: yuxarı byef - 1; axın istiqamətləndirici damba - 2; yuxarı byefə doğru uzadılmış divar - 3; qurğunun yan divarı - 4; cib - 5; yuxarı byefə doğru uzadılmış divara 3 və qurğunun yan divarına 4 bərkidilmə elementi - 6; şveller - 7; xamut - 8; deşiklər - 9; polietilen boru - 10; qurğunun yan divarında - 4; yerləşdirilmiş suqəbuledici bağlayıcılar - 11; durulducu - 12; ponur - 13; aşağı byef -14; avtomatik suaşırın bənd - 15; yuxarı byefdə yuyucu bağlayıcılar - 16; və cibdə çökən dib gətirmələri, üzən cisimləri ötürmək üçün bağlayıcılar - 17

Cibi olan frontal suqəbuledici qurğu yuxarı byef 1; axın istiqamətləndirici damba 2; yuxarı byefə doğru uzadılmış divar 3; qurğunun yan divarı 4; cib 5; yuxarı byefə doğru uzadılmış divara 3 və qurğunun yan divarına 4 bərkidilmə elementi 6; şveller 7; xamut 8 vasitəsi ilə bərkidilmiş üzərində deşiklər 9 olan polietilen boru 10; qurğunun yan divarında 4 yerləşdirilmiş suqəbuledici bağlayıcılardan 11 keçərək durulducuya 12 daxil olur. Yuxarı byefdə 1 sızmanın qarşısını almaq üçün ponur 13 düzəldilmişdir. Yuxarı byefdə 1 və cibdə 5 çökmüş dib gətirmələrini və cisimləri eləcə də daşqın və sel axınlarını aşağı byefə 14 ötürmək üçün avtomatik suaşırın bənd 15, yuyucu bağlayıcılar 16 və cibdə çökən (Abilov).

Cibi olan frontal suqəbuledici qurğunun iş prinsipi aşağıdakı kimidir. Sugətirici məcrası olan yuxarı byef 1; çay axını qurğuya yönəldən istiqamətləndirici damba 2 vasitəsi ilə yuxarı byefə 1 doğru uzadılmış divarın 3 qurğunun yan divarı 4 ilə əmələ gətirdiyi cibə 5 daxil olur. Cibdə 5 suyun səviyyəsi qalxır, sürəti azalır. Çay axını yuxarı byefə 1 uzadılmış ara divara 3 və qurğunun yan divarına 4 bərkidilmə elementi 6; şveller 7; xamut 8 vasitəsi ilə bərkidilmiş, üzərində deşikləri 9 olan polietilen boruya 10 daxil olur və oradan yan divarda 4 yerləşdirilmiş suqəbuledici bağlayıcılardan 11 keçərək durulducuya 12 daxil olur. Yuxarı byefdə 1 sızmanın qarşısını almaq üçün ponur 13 düzəldilmişdir. Yuxarı byefdə 1 və cibdə 5 çökmüş dib gətirmələrini və cisimləri eləcə də daşqın və sel axınlarını aşağı byefə 14 ötürmək üçün avtomatik suaşırın bənd 15, yuyucu bağlayıcılar 16 və cibdə çökən (Abilov).

Cibi olan frontal suqəbuledici qurğu, suaşırın bənddən, ayırıcı divardan ayırıcı divarın və suqəbuledici qurğunun yan divarı ilə yaradılan cibin sonunda qoyulmuş bağlayıcıları olan yuyucu dəliklərdən ibarət olub, onunla fərqlənir ki, yuxarı byeflə əlaqələndirilmiş suaşırın bəndin və cibin arasında bağlayıcıları olan yuyucu dəliklər qoyulmuşdur, cibdə isə ayırıcı divara və suqəbuledici qurğunun yan divarına, üzərində deşikləri olan, polietilen boru bərkidilmiş və durulducu ilə əlaqələndirilmişdir.

Yuxarı byefi dib və asılı gətirmələrindən yumaq üçün eləcə də daşqın və sel axınlarını aşağı byefə ötürmək üçün yuxarı byefdə yuyucu bağlayıcılar nəzərdə tutulmuşdur (Kolesnikov, 1940: 42).

Suqovşağı komponentləri daxilində cibi olan frontal suqəbuledici qurğu, avtomatik suaşırın bənd, yuxarı byefdə yuyucu bağlayıcılar, cib, yuxarı byefə doğru uzadılmış divara və qurğunun yan divarına bərkidilmiş, üzərində deşikləri olan polietilen boru şəklində yerinə

yetirilməsi, suvarma kanalına, derivasiya borusuna dib gətirmələrinin, üzən cisimlərin keçməsinin qarşısının alınmasına, yuxarı byefin mütəmadi olaraq dib gətirmələrindən yuyulmasına daşqın və sel axınlarının aşağı byefə ötürməsinin yaxşılaşdırılmasına eləcə də qurğunun möhkəmliyinə onun dayanıqlığına imkan yaradır (Şəkil 5).

Şəkil 6. Monolit dəmir beton sahil mühafizə qurğusu

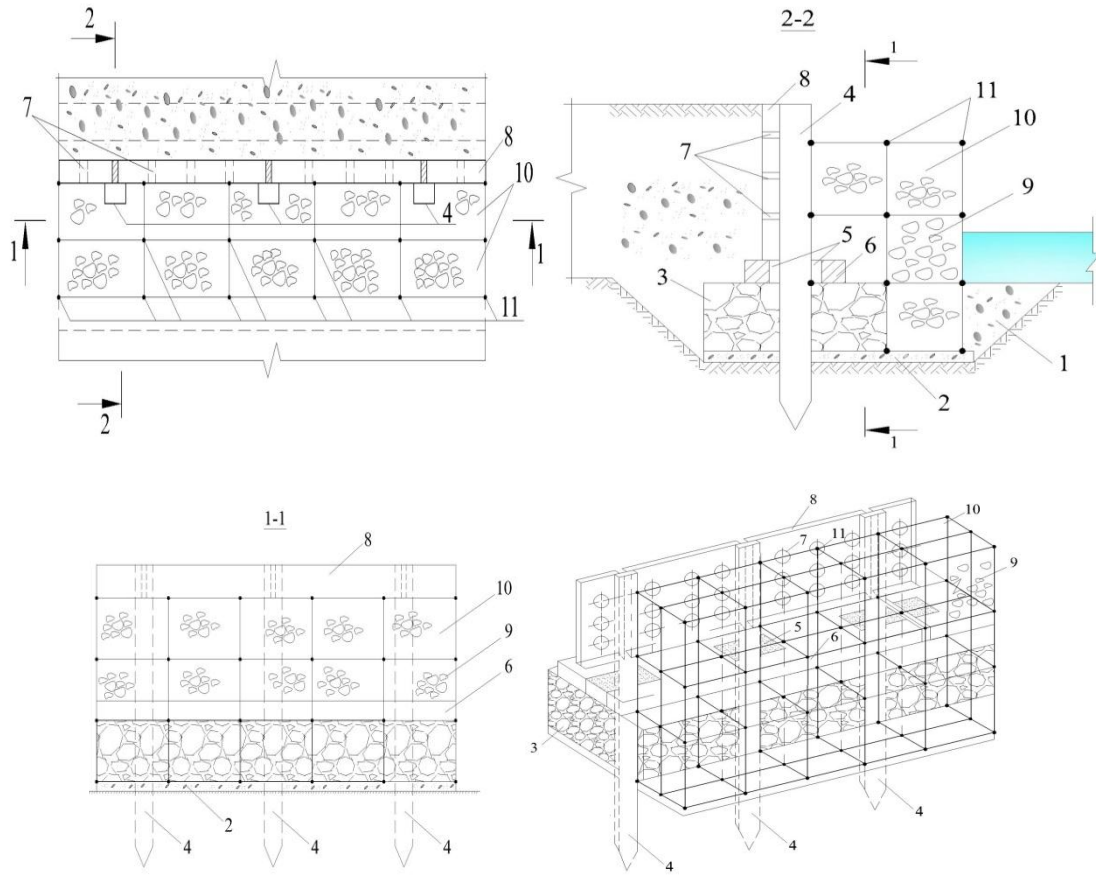

Şəkil 7. Tərtər çayı özül dəmir beton sahil mühafizə qurğusu

Təklif olunmuş sahil qoruyucu qurğu, beton hazırlıq qatı və üzərində qurulmuş daş tökməyə, şaquli vurulmuş dəmir beton payalara söykənərək üzərində dəliklər açılmış dəmir beton plitələri yerləşdirilməsi üçün, çıxıntılı beton plitə hər iki tərəfi açıq və bir neçə dəmir beton payalara geydirmək üçün dəlikləri olan çıxıntısız dəmir beton plitə şəklində yerinə yetirilmişdir (Şəkil 8).

Sahil qoruyucu qurğunun yuxarı hissələrindəki ərazilərdə izafi və drenaj sularını qurğudan təhlükəsiz ötürmək üçün qurğunun dayanıqlığını və möhkəmliyini artırmaqdan ötrü yuyulmaya məruz qalan çay məcrasında qazılmış çalaya beton hazırlıq qatı və üzərində qurulmuş daş tökməyə vurulmuş dəmir beton payalara geydirilmiş hər iki tərəfi açıq, üzərində dəlikləri olan çıxıntısız yerinə yetirilmiş dəmir beton plitə daş tökmə üzərində oturdulmuşdur.

Sahil qoruyucu qurğunun üzərində dəliklər açılmış beton plitələrin sürüşməyə qarşı dayanıqlığını artırmaq üçün sahil qoruyucu qurğunun yuxarı hissələrində baş verə biləcək hər hansı sürüşmə və dağılmanın qarşısını almaq, eləcə də qurğunu yuxarı hissələrindəki ərazilərdən gələn izafi və drenaj sularının təsirini azaltmaq və onlara yol verilməsi üçün dəmir beton plitələrin üzərində dəliklər açılmışdır. Bu plitələr dəmir beton payalara söykənərək hər iki tərəfi açıq, üzərində dəliklər açılmış çıxıntısız dəmir beton plitələr üzərində səlist oturdulmuş dəmir beton payalara söykənmiş, üzərində dəliklər açılmış dəmir beton plitələrin eni qədər götürülür.

Şəkil 8. Stansiyasının sahil mühafizə qurğusu: çay məcrası - 1; beton hazırlıq qatı - 2; tökmə daş - 3; dəmir beton dayaq (svay) - 4; dəliklər - 5; beton plitə - 6; dəliklər - 7; dəmir beton plitə - 8; daş - 9; metal qutu - 10; düyünlər - 11.

Təklif olunan sahil qoruyucu qurğuda dəmir beton payaların yuyulmaya məruz qalan çay sahillərinin qarşısında qazılmış çalaya (qurğunun bünövrə hissəsinə) beton hazırlıq qatının verilməsi və ora yığılmış daş tökməsi üzərinə dəmir beton payaların vurulması, dəmir beton payalara geydirilmiş hər iki tərəfi açıq, üzərində dəliyi olan dəmir beton plitə üzərində oturdulmuş, dəmir beton payalara söykənmiş üzərində dəlikləri olan dəmir beton plitədən və həmçinin içərisi çay daşları ilə doldurulmuş metal torlu qutu formasında yerinə yetirilmiş şpunt diş hissəsinin qurulması və dəmir beton payaların arasındakı məsafəni dəlikləri olan beton plitələrin eni qədər götürülməsi kimi məsələlərin aşağıdakı səmərəliliyinin alınmasına, qurğunu təşkil edən konstruktiv elementlərin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə və normal rejimdə işləməsinə, qurğunun bünövrə hissəsində baş verə biləcək yumanın qarşısının alınmasına, çay sahilinin yuyulan hissəsinin qorunmasına, sahilqoruyucu qurğunun yuxarı hissələrindəki ərazilərdə izafi və drenaj sularının təsirini azaltmaq və onlara yol verilməsinə, dəmir beton plitələrin dayanıqlığının və iş səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir (Gabibov, Gabibova, 2023; Smirnova, Pravdivets, Smirnov, 2002: 302). Sahil qoruyucu qurğu yuyulmaya məruz qalan çay məcrasında qazılmış çala 1, 10-15 sm qalınlığında beton hazırlıq qatı 2 verilir, çalada beton hazırlıq qatı 2 üzərində qoyulmuş daş tökməsi 3 yığılır düzəldilir. Beton hazırlıq qatı 2 və üzərində qurulmuş daş tökməyə 3 şaquli vurulmuş dəmir beton payaya 4 geydirmək üçün hər iki tərəfi açıq dəliyi 5 olan çıxıntısız dəmir beton plitə 6 geydirilir. Daş tökməsi 3 üzərində yerləşdirilmiş dəlikləri olan çıxıntısız dəmir beton plitə 6 üzərində səlist oturdulmuş dəlikləri 7 olan dəmir beton plitə 8 qoyulur və dəmir beton payalara 4 söykənir. İçərisi daşla 9 doldurulmuş metal torlu qutu formasında olan şpunt diş 10, bərkidilmə elementləri 11 ilə dəmir beton payalara 4 bərkidilir. Sahil qoruyucu qurğu aşağıdakı kimi işləyir. Daşqın və sel axınları dövründə yuyulmaya məruz qalan çay məcrasında qazılmış çalaya 1 10-15 sm qalınlığında verilmiş beton hazırlıq qatı 2 üzərində yığılmış daş tökməyə 3 vurulmuş dəmir beton payalar 4 qurğunun bünövrə hissəsində baş verə biləcək yuyulmanın qarşısını alır və qurğunun

dayanıqlığını artırır. Hər iki tərəfi açıq, üzərində dəliyi 5 olan dəmir beton plitə 8 qoyulur və dəmir beton payalara 4 söykənir, içərisi daşla 9 doldurulmuş metal torlu qutu formasında olan şpunt diş 10 və bərkidilmə elementi 11 çayın yuyulan sahilinə tərəf hərəkət edən axının təsir gücünü azaldaraq onu sahildən uzaqlaşdırır (Şəkil 8).

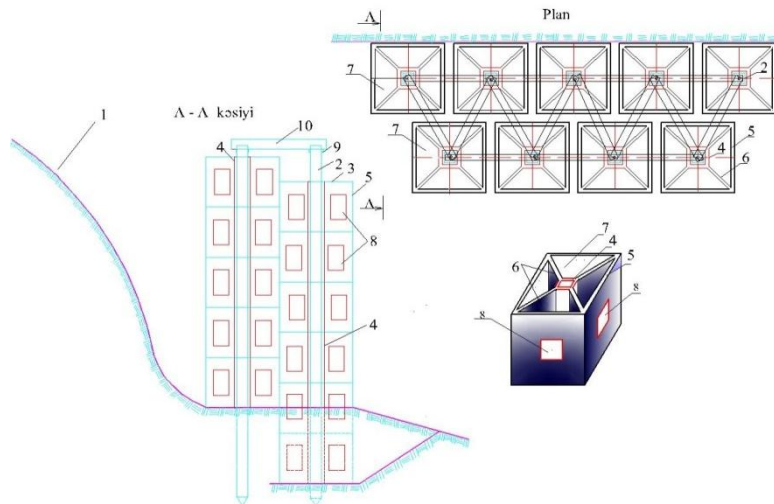
Təklif olunan sahil qoruyucu qurğunun və prototipinin iş səmərəliliyinin və dayanıqlığının müqayisəsindən ötrü aşağıdakılar yerinə yetirilmişdir.

Təklif olunan sahilqoruyucu qurğuda yuma dərinliyindən asılı olaraq onun bünövrə hissəsində qazılmış çalaya 1 beton hazırlıq qatının 2 verilməsi, ora daş tökmə 3 qoyulub düzləndirilməsi, qurğunun bünövrəsinin çay axının yuma təsirindən mühafizə edilməsi, onun sürüşməyə və aşmaya qarşı müqavimət göstərməsinə imkan verir.

Daş tökmə 3 üzərində qoyulmuş və dəmir beton payalara geydirilmiş 4 dəmir beton plitələr 6 çıxıntısız yerinə yetirilmiş, bir neçə payaya geydirmək üçün hər iki tərəfi açıq dəlikləri olan dəmir beton plitə 6 şəklində yerinə yetirilmişdir. Bu dəmir plitələr 6 daş tökməsi 3 üzərində səlist oturur, bir neçə dəmir beton paya 4 arasında əlaqə yaradır və onları simmetrik birləşdirir. Dəmir beton payalara 4 söykənmiş və üzərində açılmış dəlikləri 7 olan dəmir beton plitələr 8 hər iki tərəfi açıq, üzərində dəliyi 5 olan dəmir beton plitələr 6 üzərində oturdulmuşdur. Bu isə qurğunun yuxarı hissəsində yığılmış yağıntı, izafi suları, drenaj və məişət axınlarını aşağıya ötürməyə imkan verir. İçi çay daşları ilə doldurulmuş metal torlu qutu şpunt dişin 10 dəmir beton payalara 4 bərkidilmə elementləri 11 ilə bərkidilməsi, sahil qoruyucu qurğunun uzun ömürlülüyünə və dözümlülüyünə imkan verir (Şəkil 8).

Beləliklə təklif olunan sahil qoruyucu qurğunun və prototipinin iş səmərəliliyini və dayanıqlığının müqayisəsindən aydın olur ki, xüsusi konstruktiv quruluşlu sahil qoruyucu qurğu etibarlı və uzun müddət xidmət etmək xüsusiyyətlərinə malik olması imkan verir ki, qurğu özünün bütün istismarı dövründə yuyulan sahilin qorunmasını təmin etsin.

Sahilqoruyucu qurğu, çayın yuyulan sahilində 1, şahmat şəklində yerləşdirilmiş dayaqlara 2- yə düzbucaqlı dəmir beton bloklar 3 geydirilmişdir. Düzbucaqlı dəmir beton bloklar 3 daxili 4 və xarici 5 divarlarından ibarət olub, bir-biri ilə dioqnal formasında yerləşmiş dəmir beton lövhələr (qabırğalar) 6 ilə birləşmişdir. Hər bir dəmir beton blok dəmir beton lövhələr (qabırğalar) 6 ilə birləşmişdir. Hər bir dəmir beton blok 3, dəmir beton lövhələr (qabırğalar) 6 vasitəsi ilə dörd kameraya 7 bölünmüşdür. Bu kameralar 7 və onların xarici divarında 5 yerləşdirilmiş dəliklər 8 axının kinetik enerjisini söndürür. Dayaq 2 elə yerləşdirilir ki, onlara geydirilmiş dəmir beton bloklar 3 bir-birindən aralıq məsafədə qalır ki, bu da axının söndürülməsinə köməklik göstərir (Abilov, 2011: 39-41).

Şəkil 9. Sahilqoruyucu qurğu: çay məcrasının yuyulan sahilini - 1; dəmir beton dayaq (svay) - 2; düzbucaqlı dəmir beton blok - 3 daxili divar - 4; xarici divar - 5; dəmir beton plitə (qabırğalar) - 6; kamera - 7; düzbucaqlı dəliklər - 8; daş - 9; dəmir beton dayaqların bağlıqlarını birləşdirən dəmir beton plitə - 10.

Hər bir kameranın 7 dibi bağlı olur. Dayaqlar 2 elə vurulur ki, onlara geydirilmiş düzbucaqlı şəkildə olan dəmir beton bloklar 3 arasında müəyyən aralıq məsafələr saxlanılır ki, düzbucaqlı şəkildə olan dəmir – beton bloklar 3 asanlıqla öz ağırlığı ilə aşağıya doğru sürüşə bilsin.

Çay sahilinin məcrasının dibi yuyulan zaman düzbucaqlı dəmir beton bloklar 3 tədricən aşağıya doğru sürüşür və öz tarazlıq vəziyyətini saxlayır.

Təklif etdiyimiz sahilqoruyucu qurğu aşağıdakı qayda ilə işləyir.

Çay məcrasında, su axını hərəkət edərək, aşağıya doğru axır və qarşıda birinci olaraq yerləşdirilmiş dayaqlar 2 və onlara geydirilmiş dəmir beton bloklarla 3 rastlaşır ki, buda axının enerjisinin bir hissəsini söndürür və dəmir beton bloklardan 3 keçəndən sonra, yeni bir belə düzbucaqlı şəkildə olan dəmir beton bloklar 3 geydirilmiş dayaqlardan 2 ibarət cərgə ilə rastlaşır. Nəticədə çay axınının enerjisi tam sönür. Bu zaman, düzbucaqlı şəkildə olan dəmir beton blok 3-ün xarici divarlarında 5 qoyulmuş dəliklərdən 8 dib və asılı gətirmələr su ilə qarışaraq kameralara 7 girir və su axınının sürətinin azalmasına hesabına kamerada 7 tam çıkürlər (Şəkil 9).

Beləliklə, təklif etdiyimiz sahilqoruyucu qurğu prototipindən fərqli olaraq, kameranın 7 dibinin olması, dib və aslı gətirmələrin orada çökməsi, onun üstün cəhətlərindəndir.

Yuma baş verdikdə, düzbucaqlı dəmir beton bloklar 3 öz çəkisinin ağırlığından aşağıya doğru sürüşür və onun kameralarını 7 və beləliklə çayın yuyulan sahilini 1 yuyulmadan qoruyur. Dayaqlara 2 geydirilmiş dəmir beton bloklar 3 aşağı düşdükcə, dayaqlara 2 yeni dəmir beton bloklar 3 geydirilir. Ondan başqa, təklif etdiyimiz sahilqoruyucu qurğular üçün dayaqları istehsalı edən zaman, həmin ərazinin şəraiti, geoloji və hidroloji vəziyyəti, eləcədə həmin yerdə məcranın yuma dərinliyini nəzərə alıb, qısa və ya uzun ölçülü dayaqlar istehsal edilir.

Belə konstruksiyalı sahil qoruyucu qurğu, çay sahillərinin yuyulmadan qorumaqla, onun mıhkəmliyini və dayanıqlığına şərait yaradır, sahil bərkitmə işlərində, sahilqoruyucu qurğunun istismarını asanlaşdırır və dayanıqlığını artırılır.

Nəticə

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin çaylarında, hidroloji müşahidə məntəqələrinin məlumatlarına əsasən, orta illik su sərfinin, çay axının lilliyinin öyrənilməsi və təhlili, orta çoxillik çöküntülərin miqdarı və ölçüsü dəqiqləşdirilmişdir. Məqalədə, dağlıq və dağətəyi ərazilər üçün suqəbuledici qurğuların, durulducuların və sahil mühafizə qurğularının yeni konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi də nəzərdən keçirilir. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində kiçik su elektrik stansiyaları üçün, su təchizatı və suvarma üçün, suqəbuledici qurğuların, durulducuların, sahil mühafizə qurğularının sxemi təkmilləşdirilmişdir. Plan və kəsiklərdən ibarət cizgiləri hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyəti Agentliyinin tabeliyində olan Patent və Əmtəə nişanlarının Ekspertizası Mərkəzi tərəfindən faydalı modelə patent alınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əbilov, R.S. (2018). Suqəbuledici qurğu. Azərbaycan Aqrar Elmi. № 2, s.85-88.
2. İsmayılov, R.A. Qarabağ çaylarının su ehtiyatları. Su problemləri elm və texnologiyalar. №1, s.20-37.
3. Əbilov, R.S. Durulducu, sənaye mülkiyyəti, ixtiralar və faydalı modellər bülleteni. № 9, 20170027, E02B9/04. Dərc olunma 30.10.2019
4. Əbilov, R.S. Əyrixətli durulducu, sənaye mülkiyyəti, ixtiralar və faydalı modellər bülleteni. № 7, 20170014, E02B9/04. Dərc olunma 30.09.2019
5. Əbilov, R.S. Sifonlu durulducu, sənaye mülkiyyəti, ixtiralar və faydalı modellər bülleteni. № 7, 201700
6. Əbilov, R.S. (2018). Durulducu, faydalı model. Patent U20170006. Bül. № 8.
7. Abilov, R.S. Beregozashchitnoye sooruzheniya u 20170017, opub. 31.07.2019. Byulleten, №5. Promyshlennaya sobstvennost, izobreteniya i poleznye modeli.

8. Salakhov, F.S. (1971). Raschet i proyektirovaniye promyvnoy galerei s vintovym dvizheniyem potoka, Trudy Azerbaydzhanskogo Nauchno-Issledovatel'skogo Instituta Gidrotekhniki i Melioratsii. Baku, s.216-242.
9. Abilov, R.S. (2011). Razrabotka oblegchennoy konstruksii gornogo vodozabora i rezultaty yego eksperimentalnykh issledovaniy. Vodnoye resursy i vodopolzovaniye. g. Astana.: 7 (90), s.39-41.
10. Kolesnikov, I.T. (1940). Promyvnyye galerei s vintooobraznym dvizheniyem vody. Zhurnal. Gidrotekhnicheskoye stroitelstvo. №7. M., 42 s.
11. Gabibov, F.G., Gabibova, L.F. (2023). Beregoukrepitelnyye ustroystva, ikh tipy i konstruktivnyye osobennosti, Beregoukrepitel'nyye ustroystva prosteyshogo tipa, Ekologiya i vodnogo khozyaystva. № 2, aprel.
12. Smirnova, T.G., Pravdivets, YU.P., Smirnov, T.G. (2002). Bergozashchitnyye sooruzheniya. M.: Izdatelstvo ASV, 303 s.

Göndərilib: 26.04.2023

Qəbul edilib: 12.06.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Nigar Valiyeva The individual style of speech of Heydar Aliyev (Dedicated to the 100-th birthday anniversary)	8
Zənfira Quliyeva Azərbaycan neft sənayesi tarixinə retrospektiv baxış (Nobel qardaşları cəmiyyəti)	18
Nargiz Kerimova General theoretical problems of text linguistics	24
Nurlana Qənbərova Müasir ingilis dilində cavab aktında işlənən nitq feillərinin semantik xüsusiyyətləri	30
Ayşən Məmmədova İstedadlı şagirdlər və onlarla pedaqoji işin aparılması	36
Aygün İsmayılova Yeni dünya nizamının formalaşmasında türkdilli dövlətlərin rolu	42
İrada Məmmədova Critical pedagogy: gurantee of quality education	47
Taleh Əliyev İrənin nüvə proqramı ətrafındakı proseslər	53

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Samira Safarova, Gunesh Karimova, Nurlana Gibleliyeva, Leyla Aliyeva Radiation therapy during cervical cancer	59
---	----

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Rəşad Əbilov İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə çayların axınlarından hidroenergetika və suvarma məqsədi ilə mənimsənilməsi üçün yeni hidrotexniki qurğuların işlənməsi	64
---	----

İmzalandı: 17.07.2023
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 9,5 ç.v.
Sifariş: 657

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

